

**NXOPAXOPO WA VUTLHOKOVETSERI HI KU KONGOMA EKA TSALWA RA
SWILO SWA HUMELELA HI K.J NGOBENI NA S.J MALUNGANA (A THEMATIC
ANALYSIS OF XITSONGA POETRY BOOK 'SWILO SWA HUMELELA' BY K.J
NGOBENI AND S.J MALUNGANA)**

BY

KHOPA GRACE MAKHUELE

MINI-DISSERTATION

Submitted in fulfilment of the requirements for the degree of

MASTER OF ARTS

in

AFRICAN LANGUAGES

in the

FACULTY OF HUMANITIES

(School of Languages and Communication Studies)

at the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: Dr OR CHAUKE

2015

DECLARATION

I, **KHOPA GRACE MAKHUBELE**, hereby declare that the mini-dissertation **NXOPAXOPO WA VUTLHOKOVETSERI HI KU KONGOMISA EKA TSALWA RA SWILO SWA HUMELELA HI K.J NGOBENI NA S.J MALUNGANA** submitted by me has not been submitted previously for any degree at the University of Limpopo or any other university and it is my own work and that all the sources that I have used have been indicated and acknowledged by complete references.

.....

Makhubele, K.G (Mrs)

.....

Date

XINKHENSO

Ndzi rhandza ku rhumela marungula yo khensa eka valeteri va mina. DR Nxumalo na DR Chauke OR nhlohletelo wa n'wina ndzi wu vonile. Eka muleteri wa mina DR Chauke OR ndza ku khensa ku tikarhata ka wena ku titsona leswo nandziha u ndzi pfuna leswaku ndzavisiso lowu wu humelela, ndzi khensa ndzi vuyelela. Ndzi nga ku rivarisa ku yini DR K.J Ngobeni, xandla lexi u nga xi hoxa ndzi xi vonile. Eka vatswari va mina Mhlava Mjaji Baloyi na Willy Gadisi Baloyi. Hambileswi mi fambeke mihandzu ya n'wina yi nga se vupfa nhlohletelo wa n'wina eka Dyondzo ndzi wu vonile. Vamakwerhu Magreth Alice Manganyi Joyce Tsakani Mulamula, Tintswalo Robinson Valoyi ndzi rhandza ku mi khensa ku suka emakorhweni ya mbilu ya mina eka nseketelo wa n'wina hi mi nkarhi hinkwayo ngopfu loko swilo swi tika. Eka vana va mina Thandi Joyce Mabunda, Mandla Rodney Makhuvele, Langutani Leon Makhuvele, Ndzalama Freedom Makhuvele na Nhlamulo Arthur Makhuvele nseketelo wa n'wina ndzi nge wu rivali. Eka vatukulu va mina Xiluva Joy Makhuvele, Hope Mbuyelo Bevan, na Lwandle, ndza mi khensa. Eka wena Mbhazima Willy Makhuvele ndza ku khensa eka nseketelo wa wena. Eka hinkwaswo ndzi rhandza ku khensa n'wini wa matimba hinkwawo Muendli wa tilo ni misava, yena u ndzi pfulerile timbati leswaku ndzi guguruteka hinkwako ku kondza ndzi humelela. Ndzi ri u ndzi pfunile ku fika kwala u ta pfuna ku ya emahlweni Kxanimamba.

Inkomu

NKATSAKANYO

Ndzavisiso wa Nxopaxopo wa vutlhokovetseri hi ku kongomisa eka tsalwa ra **Swilo swa humelela** ra KJ Ngobeni na S.J Malungana wu kombisa leswi vantima va nga tirhisa swona vutlhokovetseri ku lwisana no herisa matshamelo ya xihlawuhlawu hi ku hambana hi muhlovo eku wiseni ka mfumo wa valungu. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu nyika matimu ya laha vutlhokovetseri byo vilela byi nga sungula kona, swihlawulekisi ni swivangelo swa byona. Xo hetelela hi ku kongomisa eka tsalwa ra **Swilo swa humelela**. Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi tindzimana ta ntlhanu.

Ndzima ya 1 yi khumba xitatimende xa xiphiqo, xikongomelo, nhlamuselo ya matheme vutlhokovetseri, tinxaka ta vutlhokovetseri, vutlhokovetseri bya manguva lawa, vutlhokovetseri bya ndhavuko, vutlhokovetseri bya le xikarhi, vutlhokovetseri byo sihalala, ku sihalala, ku vilela, tila tlulela, xivutiso xo pfumala nhlamulo, nkongomelo na rifu. Ndzima leyi yi tlhela yi kombisa ni nkanelo wa mitirho ya ndzavisiso leyi endliweke eka Dyondzo leyi.

Ndzima ya 2 yi khumba nhlamuselo ya ndzavisiso. Laha ku hlamuseriwa no kombisa leswaku ku ni tinxaka timbirhi ta malavisiselo ku nga ndzavisiso wa ntikelo na ndzavisiso wa ntalo. Ndzima leyi yi tlhela yi kombisa tinhlamuselo ta malaviselo lama ya ntikelo hi vuenti ku ya hi ku kombisa tinhlamuselo ta valavisisi van'wana.

Ndzima ya 3 yi kanela hi vundzeni matimu ya vutlhokovetseri byo sihalala. Ndzima leyi yi tlhela yi kombisa swihlawulekiso swa vutlhokovetseri byo sihalala na swivangelo swa ku tsariwa ka vutlhokovetseri byo sihalala\vilela. Ndzima leyi yi tlhela yi ya emahlweni yi kanela hi yin'wana ya mitirho ya vutlhokovetseri byo sihalala erixakeni.

Ndzima ya 4 yi khumba nxopaxopo wa swithokovetselo swo sihalala swa makumembirhi eka tsalwa ra **Swilo swa humelela**. Eka ndzima leyi hi ta xopaxopa swithokovetselo hi kombisa ku sihalala ni ku vilela loku nga kona eka swithokovetselo leswi nga hlawuriwa leswaku swi ta xopaxopiwa.

Ndzima ya 5 yi kombisa leswi ndzavisiso lowu wu swi kumeke hi ku angarhela yi tlhela yi kombisa swibumabumelo leswi mulavisisi a swi nyikaka vahlayi.

ABSTRACT

This research 'Nxopaxopo wa swithokovetselo hi ku kongomisa eka tsalwa ra **Swilo swa humelela**' hi KJ Ngobeni na SJ Malungana highlights what happens in schools nowadays in the era of democracy. There is lack of discipline in schools. Educators are not respected by learners. Circuit managers no longer pay visits to schools for inspection. Black people fought to dismantle separate development, racial segregation and in particular to overthrow the white minority regime commonly known as Apartheid. This research also gives the historical background of protest poetry, its characteristics and its causes. Lastly, we analyse twenty selected poems from **Swilo swa humelela** by K.J Ngobeni and S.J Malungana. This research consists of five chapters.

Chapter one outlines the background to the research, its aim and definition of important terms used in the study. These are terms about poetry such as protest poetry, enjambment and rhetorical questions. This chapter will also present the literature review.

Chapter two examines the research methodology used in the study. Explication of two types of research methods, namely qualitative and quantitative research methods are discussed.

Chapter three deals with protest poetry in details, its characteristics, origin, causes and its functions.

Chapter four gives a critical analysis of twenty selected poems from the book **Swilo swa humelela** by K.J Ngobeni na S.J Malungana.

Chapter five looks at the general conclusion, which indicates the research findings and recommendations of the study.

NONGONOKO

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO.....	1
1.1 XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	1
1.2 XIKONGOMELO.....	1
1.3 NHLAMUSELO YA MATHEME.....	2
1.3.1 Vutlhokovetseri.....	2
1.3.2 Tinxaka ta vutlhokovetseri	5
1.4. Nkanelo wa mitirho ya ndzavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi.....	10
1.4.1 Mkhabelo (1991).....	10
1.4.2 Milubi (1977).....	11
1.4.3 Ntuli (1984).....	12
1.4.4 Malungana (1999).....	13
1.4.5 Nghalalume (1990).....	13
1.5 MAAVANYISELO YA XITSALWANA.....	14
1.6 NKATSAKANYO.....	14

NDZIMANA YA 2

2.1 NHLAMUSELO YA NDZAVISISO WA NTIKELO.....	16
2.2 NHLAMUSELO WA NXOPAXOPO WA MATSALWA.....	16

NDZIMANA YA 3

3.1 MATIMU YA VUTLHOKOVETSERI.....	18
3.2 SWIHLAWULEKISO SWA VUTLHOKOVETSERI BYO SIHALALA.....	22
3.2.1 Xihlawulekiso xo tirhisa swikoweto.....	22
3.2.2 Xihlawulekiso xo cina.....	22
3.2.3 Xihlawulekiso xo yimbelela.....	23
3.2.4 Xihlawulekiso xo rila.....	23
3.2.5 Xihlawulekiso xamahlayelo yo vuyelerisa.....	23
3.2.6 Xihlawulekiso xa mpfumawulo wa rito.....	23
3.2.7 Xihlawulekiso xa mpfumawulo wa rito ro tlhaveka.....	24
3.3 SWIVANGELO SWA VUTLHOKOVETSERI BYO SIHALALA.....	24
3.3.1 Xiyimo xa matshamelo ya swilo etikweni.....	24
3.3.2 Vantima va tivona va ri vanhu vo hlupheka.....	25
3.3.3 Nsusumeto wo vangeriwa.....	25
3.3.4 Ku hlanganisa tinxaka ta vantima.....	25
3.3.5 Mintlotlho yo ya hi mbango.....	26
3.3.6 Mikarhi leyi yirisiweke.....	26
3.3.7 Ku tshikeleriwa ka vantima.....	26
3.3.8 Ku kayiveta na ntshikelelo ka ku khozisa.....	26
3.3.9 Ku vuyelerisa ku tshemba.....	27
3.4 YIN'WANA YA MITIRHO YA VUTLHOKOVETSERI BYO SIHALALA ERIXAKENI.....	27
3.5 NKATSAKANYO.....	29

NDZIMA YA 4

4.1 MANGHENELO.....	30
4.2 SWILO SWA HUMELELA 2006 HI K.J. NGOBENI.....	30
4.2.1 Rifu i rin’we.....	30
4.2.2 Vafana.....	34
4.2.3 A swi chavisa.....	36
4.2.4 Xikolo xa tinxaka hinkwato.....	40
4.2.5 Nkosi.....	42
4.2.6 Ntshuxeko.....	45
4.2.7 Xana i vuphorisa ke?.....	48
4.2.8 Hi ta kota no pfula milomu.....	54
4.2.9 Mpfinyo.....	54
4.2.10 Vakamberi.....	56
4.2.11 N’weti.....	59
4.2.12 A hi ri kona.....	62
4.2.13 Mhisi ya vurhonga.....	66
4.2.14 Nsikiti.....	66
4.2.15 A ndzi swi tivanga.....	69
4.2.16 Rifu.....	71
4.2.17 Vutomi e swidakanini.....	74
4.2.18 A mi va yisa kwihi?.....	75
4.2.19 Manyala ya varhangeri.....	78
4.2.20 Nyimpi ya ka xin’wana.....	80

4.3 Nkatsakanyo.....	80
-----------------------------	-----------

NDZIMA YA 5

5.1 NKATSANYO.....	82
---------------------------	-----------

5.2 LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWI KUMEKE HI KU ANGARHELA...	82
---	-----------

5.3 SWIBUMABUMELO.....	83
-------------------------------	-----------

BUKU LEYI XOPAXOPIWEKE.....	84
------------------------------------	-----------

NONGONOKO WA TIBUKU LETI TIRHISIWEKE.....	84
--	-----------

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

1.1 XITATIMENDE XA XIPHIQO

Ku tsariwa ka ndzavisiso lowu swi susumetiwile hikokwalaho ka vusweti bya milavisiso eka Ndzawulo ya Xitsonga leyi kongomiseke eka vutlhokovetseri bya manguva lawa. Nsuumeto wun'wana wo endla ndzavisiso lowu wu vile hikokwalaho ko lava ku paluxa vutshila lebyi nga kona eka vutlhokovetseri bya vatsari K.J Ngobeni na S.J Malungana eku phofuleni ka vona hi tlhelo ra vutlhokovetseri bya manguva lawa. Milubi (1997:106) u ri: "Poetry is an art that speaks to people in terms of their feelings and ideas about the world."

Nakambe ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu hikokwalaho ka leswi vutlhokovetseri byi tekiwaka byi ri ni nhlohletelo wa leswaku swilo swa cinca. Mayelana ni Nsuumeto lowu Chapman (1984:23) u boxa leswi landzelaka: "Poetry is viewed with some trepidation by the South African authorities since they see it as an instrument of change". Nsuumeto wo hetelela wo endla ndzavisiso lowu i ku lava ku engetela nhlayo ya switsalwana leswi xopaxopeke vutlhokovetseri eka Ndzawulo ya Xitsonga.

1.2 XIKONGOMELO

Xikongomelonkulu xa ku endla ndzavisiso lowu i ku lava ku komba nkoka wa vutlhokovetseri eka rixaka ra vantima hi ku angarhela na Vatsonga hi ku kongomisa eka xitsalwana lexi. Xikongomelo xin'wana i ku lava ku humesela erivaleni nhlohletelo wa vutlhokovetseri hi ku kongomisa eka leswi byi nga cincisa xiswona xiyimo lexi a xi ri xiswona khale ka Afrika-Dzonga. Mavonelo lawa ya seketeriwa hi Barnett (1985:75) loko a paluxa hi ndlela leyi: "Most poems protest against state of things in the land".

Vutlhokovetseri i vutshila byo kota ku tirhisa marito hi ndlela yo hlawuleka. Leswi swi vula leswaku ririmi leri tirhisiwaka eka vutlhokovetseri ri hambanile ni ririmi ra ntolovelo. Leswi swi boxiweke laha henhla swi seketeriwa hi marito lawa ya Scannel (1983:1) loko a ku:

“Poetry is a special way of using words and any interference with the selection and order of these words will destroy it.”

1.3 TINHLAMUSELO YA MATHEME

Xikongomelo xa xiyenge lexi i ku hlamusela matheme lama tirhisiweke eka xitsalwana lexi. I swa nkoka ku hlamusela matheme lama hikuva swa endleka theme rin’we ri tirhisiwa hi tindlela to hambana ku ya hi ndhawu lomu ri tirhisiweke kona. Eka xitsalwana lexi, matheme lama nga hlamuseriwa eka xiyenge lexi ya tirhisiwile hi ndlela leyi ya hlamuseriweke hakona.

1.3.1 Vutlhokovetseri

Theme ra vutlhokovetseri hi Xinghezi ri vuriwa “poetry”.Vutlhokovetseri i ku humesela ehandle miehleketo yo enta leyi tumbeleke emakorhweni ya mbilu. Hazlitt u tshaha Vaughan (1960:122) loko a ku:“Poetry is the language of imagination and passion.” Mavonelo lama ma kombisa vutlhokovetseri ku ri ririmi ro anakanyiwa ni ntwiwo wo lawuleka. Miehleketo leyi boxiweke yi hambananyana ni ya Milubi: (1997:108) laha a tshahaka Mtshali eka tsalwa ra Barnett (1985:7) loko a ku: “Poetry is not simply the beauty of language or phrasing but the quality of soul.”

Mavonele lama boxiweke i ya leswaku vutlhokovetseri a hi ku fuwa ka ririmi kumbe swivulwa kambe ntikelo wa hungu leri swithokovetseri swi ri humeseka. Mavonelo lama ma koxometa leswaku vutlhokovetseri i rixaka ra matsalwa laha ku tirhisiwaka ririmi leri hlantswekeke leri phofulaka mabibi ya mbilu hi mutsari a tshuxekile. Vutlhokovetseri i vutshila byo kota ku tirhisa marito hi ndlela yo hlawuleka leswi swi vula leswaku ririmi leri tirhisiwaka eka vutlhokovetseri ri hambanile ni ririmi ra ntolovelo. Leswi boxiweke laha henhla swi seketeriwa

hi marito lawa ya Scannel (1983:11) loko a ku: “Poetry is a special way of using words and any interference with the selection and order of these words will destroy it.”

Ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla hi nga vula leswaku vutlhokovetseri i vutshila byo kota ku tirhisa marito hi ndlela yo hlawuleka. Ku yisa emahlweni nkanelo lowu swa fanela ku nyika tinhlamuselo ta swidyondzeki swo hambanahambana. Hambi ku ri na ku hambana ku yelana ku kona ka tinhlamuselo leti hi nga ti nyika. Tinhlamuselo leti landzelaka ti kombisa ku yelana eka tinhlamuselo ta vutlhokovetseri, Grace (1965:63) u hlamusela vutlhokovetseri hi ndlela leyi: “Poetry touches the emotion deeply the poet’s imagery tells us many things besides what is overtly presentation may be the least important aspect of what he/she has to say.”

Laha grace u kombisa leswaku vufananisi lebyi vumbaka hi matirhiselo ya mutsari ya ririmi ya paluxa swotala. Mayelana ni leswi mutlhokovetseri a tsalaka swona ku yisa emahlweni Greene (1986:249) u ri: “Images in poetry awaken emotional responses, they may also imply attitude and suggest moods.”

Nhlamuselo ya Greene yi kombisa leswaku loko munhu a hlaya xitlhokovetselo ku vumbeka swifananiso leswi khumbaka ku titwa ka munhu hi mhaka yo karhi, leswi swi seketela hi Scannel (1983:15) aku: “Poetry has its root firmly planted in the soil of common human experience.” Laha Scannel u hlamusela vutlhokovetseri byi ri ni masungulo eka ku twisisa ka vanhu leswi swi vula leswaku leswi vanhu va hlanganaka na swona evuton’wini swi humeseriwa erivaleni hi vutlhokovetseri hi ndlela leyi: “The spontaneous overflow of powerful feelings, it takes its origin from emotion recollected intranguillity.”

Leswi paluxiweke laha henhla hi leswaku vutlhokovetseri i nkholuko wa vutivi bya matimba, lebyi tumbulukaka ku suka endzeni ka muhlayi. Ririmi leri tirhisiwaka eka vutlhokovetseri ri tala ku tikela vahlayi vo tala hikokwalaho ka vutshila lebyi tirhisiweke ku seketela mhaka leyi. Marhanele (1987:17) u vula leswi landzelaka hi vutlhokovetseri: “Hakanyingi ririmi leri a ro twisisa hi ximunhwana nakambe ri twisisisa hi lava va nga ni byongo byo hluteka”.

Vutlhokovetseri i tsalwa leri nga endlaka leswaku muhlayi a hlekelela, a rila kumbe a nyanyuka hikokwalaho ka vutshila lebyi mutsari a byi tirhiseke ku phofula hungu ra yena. Ku seketela leswi boxiweke laha henhla Samson (1984:5) u ri: “If you want a definition of poetry, say poetry is what makes me laugh or cry or yawn, what makes my toenails twinkle, what makes me want to do this or that or nothing.”

Vutlhokovetseri i rixaka rin'wana ra matsalwa eka ririmi ra Xitsonga. Vutlhokovetseri i vutshila byo kota ku tirhisa marito hi ndlela yo hlawuleka no xonga. Nkondo (1990:18) u tshaha Robert loko a ku: "Poetry is a broad term that includes a great number of sub-types. Essentially poetry is a compressed and often highly form of expression." Ntshaho lowu wu kombisa ku anama ka nhlamuselo ya vutlhokovetseri. Byi katsa swilo swo hlaya ehansi ka byona na leswaku i ndlela ya xiyimo xa le henhla. Marivate (1983:3) loko a hlamusela vutlhokovetseri u ri: "Vutlhokovetseri i mphofulo wa miehleketo lowu heleketiwaka hi ntwiwo lowukulu wa mbilu. Mphofulo lowu paluxiwa hi ririmi ro khavisiwa..."

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku yelana ka tinhlamuselo ta vutlhokovetseri. Grace (1965:63) u vula swo yelana na Marivate loko a ku:

Poetry touches the emotion deeply... the poets imaginary tell us many things besides what is overtly presented. The overt presentation may be the least important aspect of what he/she has to say.

Ntshaho lowu wu paluxa hilaha matirhiselo ya mutsari ya ririmi ya kotaku ku vumba vufananisi. Nxumalo na Maluleke eka (2008:12) va hlamusela vutlhokovetseri hi ndlela leyi: "Vutlhokovetseri i ntlhontlho lowu andlariwaka emahlweni hi xivumbeko xa xitanza/ ndzimana kumbe vheshe hi nkongomelo wo humesa mavonele kumbe lowu mutlhokovetseri a ti twisaka xiswona mayelana na nhlokomhaka yo karhi."

Dawson (1985:1) yena u kombisa ku hambana ka vutlhokovetseri na prosi loko aku:

Poetry is different from prose because a poet uses language in a different from...A poem has its own special form of organization, for example, it is very often made up of stanzas or verses (groups of lines). The groups are often arranged in the same way as each other.

Mitshaho leyimbirhi yi paluxa leswaku vutlhokovetseri byi na xivumbeko xa byona, ku nga hi ndlela ya xitanza, ndzimana kumbe vheshe ku paluxa leswi mutsari a titwisaka xiswona. Dawson u boxile na mhaka yo tirhisa ririmi hi ndlela yo ka yi nga tolovelakangi. Ririmi leri tirhisiwaka eka vutlhokovetseri a ri tali ku olova.

Loko hi xiyaxiya tinhlamuselo ta swidyondzeki swo hambanahambana leti hi tinyikeke hi nga katsakanya hi ku vula leswaku vutlhokovetseri i vutshila byo tirhisa marito hi ndlela leyi muhlayi a tlhontlhiwaka miehleketo ha yona. Leswi swi vula leswaku mutsari u paluxa hungu ra yena hi ku tirhisa ririmi hi ndlela yo hlawuleka.

1.3.2 Tinxaka ta vutlhokovetseri

Hi na tinxaka to hambanahambana ta vutlhokovetseri. Hi ta xiyaxiya tingari tingani leti landzelaka.

(a)Vutlhokovetseri bya manguva lawa

Lebyi i vutlhokovetseri lebyi mutsari a phofulaka leswi a nga na swona embilwini hi ku tirhisa ririmi ro gega. Leswi swi vula leswaku mutlhokovetseri a nga kongomi eka leswi a lavaka ku swi vula. Ku seketela leswi hi swi boxeke laha henhla Malungana na Babane (1996)vari: “If you want a definition of poetry, say poetry is what makes me laugh or cry or yawn, what makes my toenails twinkle, what makes me want to do this or that or nothing. “Ku humesela mhaka erivaleni vatlhokovetseri va manguva lawa va kota kahle ku tirhisa swigaririmi ku paluxa mikongomelo ya switlhokovetselo leswi va swi tsakelaka.

(b) Vutlhokovetseri bya ndhavuko

Vutlhokovetseri lebyi byi ni xivumbeko xa xiphato. Mutlhokovetseri wa phata kumbe ku ndhundhuzela. Eka muxaka lowu wa vutlhokovetseri hakanyingi swilo leswi a swi phataka swi va swi nga tsariwanga. Khale vutlhokovetseri a byi kongomisiwa eka tinhenha, tihosi ni vanhu va swiyimo swa le henhla. Ku seketela mhaka leyi Malungana na Babane (1996) va ri: “Lawa i matlhokovetselo yo phata na kona switlhokovetselo swa rixaka leri swi vuriwa swiphato.”

(c) Vutlhokovetseri bya le xikarhi

Vutlhokovetseri lebyi i byo katsakanya laha ku katsiwaka matlhokovetselo ya manguva lawa ni matlhokovetselo ya ndhavuko. Ku tiyisisa mhaka leyi hi yi boxeke laha henhla Malungana na Babane (1996) va ri: “Lawa i matlhokovetselo yo katsakatsa”.

(d) Vutlhokovetseri bya sihalala

Vutlhokovetseri byo sihalala i theme leri hi Xinghezi ri vuriwaka ‘protest poetry’ Vutlhokovetseri byo sihalala i vutlhokovetseri byo phofula mabibi ya mbilu hi ku kongomisa ku vilela, ku sihalala na ku vaviseka hi mhaka yo karhi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Milubi (1997:105) loko a paluxa leswi: “Protest poetry may be regarded as a conscientizing literature, it has come to be viewed as people’s poetry.” Vutlhokovetseri byo sihalala lebyi tekiwaka byi ri byo phofula byi tlhela byi va vutlhokovetseri bya vanhu. Milubi (ibid) u hlamusela ku yisa emahlweni a ku: “Protest poetry is an art that speaks to people in terms of their feelings about the word.”

Hi Ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala i vutshila byo vulavula na vanhu hi ku kombisa matitwelo ni mavonelo hi swa vutomi leswi hakanyingi swi nga fambiki hi ndlela leyi a swi fanele swi famba hi yona. Mashige (1996:4) yena a boxa miehleketo leyi landzelaka: “Protest poetry can be defined as poetry which aims at the exposure of the psychological and physical effects of a dominant socio political and economic ideology.”

Nhlamuselo ya Mashige yi tshikelela mhaka ya leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi kongomanile na ku humeseriwa na ku soriwa ka miehleketo hi ku tshikeleriwa hi swa mavonelo ya mbango, tipolotiki na ikhonomi. Hi miehleketo leyi boxiweke hi nga vula leswaku vutlhokovetseri byo sihalala i vutlhokovetseri lebyi tlhonthaka na ku lemukisa vayingiseri na vahlayi hi timhaka to karhi. Foot (1992:18) yena u swi veka hi ndlela leyi: “Protest poetry...are a powerful indictment of injustices, and class division and inspiration for change.”

Mavonelo ya Foot ya boxa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi na matimba ya ku tisa ku cinca eka swo biha na ku hambana ku ya hi swiyimo na ku pfuxelerisa timhaka ta ku cinca.

(e) Ku sihalala

Rito ‘sihalala’ hi Xinghezi ri vuriwa ‘protest’. Theme leri ri kongomisiwa eka ku alana ni miehleketo. Mavonelo kumbe maendlelo lama munhu un’wana a sindzisiwaka ku ma endla. Chapman (1984:193) u boxa leswi landzelaka mayelana ni theme ra ku sihalala: “...may be seen as confining itself critical observation of the existing scene”. Mavonelo ya Chapman ya theme leri ya kongomisa eka leswaku ku sihalala ku nga va ku titshikisa kumbe ku tiarisa eka leswi u swi vonaka swi humelela. Kavanagh (1999:938) yena u hlamusela ku sihalala hi ndlela

leyi: “A statement or action expressing disapproval of or objection to something.” Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku ku sihalala i endlelo ro kombisa ku ka u nga pfumeli kumbe ku alana ni mhaka yo karhi. Hi ku katsakanya tinhlamuselo leti hinga vula leswaku ku sihalala i ndlela yo kombisa nkwiwirimba na nkanu loko munhu a sindzisiwa ku endla leswi a nga swi laveki.

(f) Ku vilela

Rito ‘vilela’ hi Xinghezi ri vuriwa ‘complain’. Theme leri ri kongomisiwa eka ku twa ku vava embilwini ni le miehleketsweni hikokwalaho ka mhaka yo karhi leyi hlundzukiseke munhu. Hornby (2002:323) u hlamusela hi ndlela leyi: “To say that one is annoyed, unhappy or not satisfied.” Mavonele lama ya ku vilela hi leswaku i ku vula leswaku un’wana u hlundzukile, a nga tsakangi kumbe a nga enetekangi. Mavonele lama boxiweke laha henhla ma fana ni ya Kavanagh (1999:235) loko aku: “Express dissatisfaction or annoyance.”

Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku ku vilela i ku kombisa ku ka munhu a nga enetekangi hi swilo swo karhi. Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku ku vilela i ndlela yo kombisa ku tikeriwa hi ndlela yo va munhu a khunguvanyisiwile hi maendlelo kumbe hi mhaka yo karhi.

(g) Ntilantlulela

Theme ra ntilantlulela hi Xinghezi ri vuriwa ‘enjambment’. Ntilantlulela i ntila wa xitlhokovetselo lowu khulukaka ku suka eka ntila wo sungula ku ya eka ntila wa vumbirhi kumbe wa vunharhu ku ri hava ku wisa loko cincaka mongo mayelana ni hlamuselo leyi. Cohen (1973:195) u nyika nhlamuselo leyi: “The continuation of the thought and structure of poetic sentence from one line to the next line without pause.” Mavonelo lama boxiweke hi Cohen ya seketela swinene na miehleketo ya Heese na Lawton (1988:27) loko a ku: “A line which carries on into the next line without an obvious pause.”

Miehleketo ya vatsari lavambirhi yi tiyisisa leswaku ntilantlulela i ntila wa xitlhokovetselo lowu fambaka ku ya eka ntila lowulandzelaka ku ri hava ku kavanyetiwa. Vatsari lava tshahiweke va tirhisile marito yan’wana yo fana eka tinhlamuselo ta vona. Lama i marito yo fana na ‘next’ leswi vulaka ku landzela. ‘without’ leswi vulaka mpfumaleko na ‘pause’ leswi vulaka wisanyana. Kasi Ntuli (1984:214) yena u boxa miehleketo ya yena hi ndlela leyi: “In enjambment the sense of a line is not completed at the end of the line.” Hi nga katsakanya hi

vula leswaku eka ntilantlulela mongo wa ntila a wu helelangi emakumu ka ntila. Leswi swi vula leswaku mongo wa ntila wu khulukela na le ka ntila lowu landzelaka.

(h) Xivutiso xo pfumala nhlamulo

Hi Xinghezi theme ra xivutiso xo pfumala nhlamulo i 'rhetorical question', xivutiso xo pfumala nhlamulo i xivutiso lexi vutisiwaka ku nga laveki nhlamulo ya xihatla. Ngobeni (1988:1) u hlamusela leswaku xivutiso xo pfumala nhlamulo, handle ko tipfinyinga i xivutiso lexi hlamarisaka, lexi nga laveki nhlamulo hi kuva xi na yona eka xona. Leswi swi seketeriwa hi Pretorius (1989:28) loko a ku: "A rhetorical question is basically a question which does not expect an answer, or one to which an answer is more or less evident." Ntshaho lowu wu paluxa leswaku xivutiso xo pfumala nhlamulo i xivutiso lexi nga laveki nhlamulo kumbe lexi nhlamulo ya xona yi tikombaka swinene kumbe swintsongo. Miehleketo leyi yi yelana ni mavonelo ya Gray (1994:246) loko a ku: "A question asked not for the sake of enquiry, but for emphasis, the writer or speaker expects the reader or audience to be totally convinced about the appropriate."

Eka Ntshaho lowu hi kota ku twisisa leswaku xivutiso xo pfumala nhlamulo a xi vutisiwa ku hetisisa nawu. Kambe i xivutiso xo tiyisisa. Mutsari kumbe muyingiseri u langutela leswaku muhlayi kumbe muyingiseri u fanele ku va a enetekile hi nhlamulo leyi faneleke. Osborn na Osborn (1994:97) va nyika mavonelo ya yena hi ndlela leyi: "Rhetorical question touches audience motivated by arousing curiosity and focusing attention on the speakers subject."

Mavonelo ya vatsari lava ya kombisa leswaku xivutiso xo pfumala nhlamulo xi khumba no hlohlotela vayingiseri hi ku endla leswaku va kota ku kokeka rinoko no yingisela kumbe ku hlalaya leswi xivulavuri kumbe mutsari a vulavulaka kumbe ku tsala hi swona

(i) Nkongomelo

Theme ra nkongomelo hi Xinghezi i 'theme' Nkongomelo eka tsalwa ku vuriwa ndzhombo kumbe mongo wa hungu leri tsalwa ri vulavulaka hi wona. Hi marito man'wana nkongomelo i hungunkulu leri kumekaka eka tsalwa ro karhi. Leswi swi vula leswaku nkongomelo a wu kumeki eka matsalwa ya vutlhokovetseri ntsena. Nkongomelo wa kumeka eka tinxaka hinkwato ta matsalwa laha ku katsiwaka mintlangu, tinovhele, swirungulwana na matsalwa

man'wana. Wallace (1976:121) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi: "... the principal phenomenon which underlines a discussion." Rito ra 'principal' eka ntshaho lowu ri kombisa xiyimo xa le henhla xa vurhangeri na vutshembeki. Leswi swi vula leswaku ku ya hi nhlamuselo leyi, nkongomelo i hungunkulu leri ku vulavuriwaka hi rona. Cohen (1973:198) yena u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi: "The essential meaning or main concept of literary work."

Cohen loyi u hlamusela leswaku nkongomelo i hungukulu kumbe mongo eka tsalwa. Mavonelo ya Wallace (1976) na Cohen (1973) ya fana swinene na ya Roberts (1964:387) loko aku: "The major or central idea of work" Theme ra nkongomelo ri kongomisa eka hungunkulu ra tsalwa. Marito ya 'principal' hi Wallace (1976), 'essential' hi Cohen (1973) na 'major' kumbe 'central' hi Roberts (1964) ma vula xilo xin'we ku kombisa nkoka wo karhi. Tinhlamuselo leti Manyusa (2002:22) u tikatsakanya hi ku vula leswaku nkongomelo i hungunkulu leri tisiwaka eka vahlayi hi ku kongomisa kumbe ku nga ri hi ku kongomisa.

(j) Rifu

Swivumbiwa leswi hanyaka swi hanya nkarhi lowu pimiweke hi Xikwembu loko nkarhi wo hanya wu herile munhu u boheka ku fa. *South African Concise Oxford Dictionary* (1999:299) yi hlamusela rifu hi ndlela leyi: "The state of being dead the personification of the power that destroys life often represented as a skeleton or an old man holding a scythe".

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela rifu tanihi xiyimo xa ku ka u nga hanyi matimba lama herisaka vutomi. Swi tala ku yimela xikeletoni kumbe mukhalabya a khomile khava, kasi *The New Choice English Dictionary* (1999:83) yi hlamusela rifu tanihi: "The end of life". Ku ya hi nhlamuselo leyi rifu i ku hela ka vutomi: The merck manual of medical Information (1999:15) vona va ri: "Death is seen as an event that can be deferred indefinitely rather than as an intrinsic part of life."

Ntshaho lowu wu hlamusela ku va rifu riri nchumu lowu ngo pfa wu vekiwe etlhelo eka vutomi bya munhu loko ari karhi a hanya. Mhaka ya leswaku rifu ri huma eka Xikwembu hi yi kuma eka Geneza 3:19, eBibeleni (2009:3) yona yi vekiwa hi ndlela leyi landzelaka: "...u ta dya nyuku wa wena u kondza u tlhelela emisaveni. Hikuva u humesiwile eka yona, u ntshuri, kutani u fanele ku tlhelela entshurini". Marito lawa a ya byeriwa (loyi a nga munhu) ku vula Xikwembu endzhaku ka loko a yingise nsati wa yena loyi a xisiwe hi nyoka, kutani va dyoha.

Xikwembu a xi vula leswaku se munhu u ta fa. *The Readers Digest Great Encyclopedia Dictionary Vol* (1964:232) vona va ri: “Death, cessation beyond possibility of the vital function in the bodies.” Tinhlamuselo leti hinkwato ti boxa leswaku rifu i ku hela ka vutomi laha swi nga ka swi nga ha koteki leswaku swirho swa nkoka swi tlhela swi tirha.

1.4 NKANELO WA MITIRHO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI

Mitirho ya vutlhokovetseri ya ha ri yintshwa eka tindzimi ta vantima hi ku angarhela, ni hi Xitsonga hi ku kongoma. Eka Xinghezi kona i khale swi ri kona. Kambe ku hlwela ku tsariwa eka ririmi ra Xitsonga ku vangiwile hi vatsari lava a va chava ku khomiwa no dlayiwa hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu. Handle ka vutlhokovetseri, vatsari na swidyondzeki swin’wana va tsarile va tlhela va endla milavisiso hi nkoka wa vutlhokovetseri. Eka vulavisisi, hi ta kanela hi milavisiso leyi landzelaka.

1.4.1Mkhabelo (1991)

Mkhabelo (1991) u tsarile hi mikongomelo yo hambana. Eka ndzavisiso lowu, Mkhabele u humesela erivaleni mikongomelo ya ntlhanu. Mikongomelo leyi i ya rirhandzu na vukati, vuntshwa, vavasati, vukhale, rifu na swivilelo. Hi ku kongomisa eka swivilelo na ku sihalala ku nga swona swi yelanaka ngopfu na ndzavisiso lowu, Mkhabele (1991:21) u tshaha mitila ya xitlhokovetselo xa ‘xihimu’ hi ndlela leyi landzelaka:

Lava ntlhohe va te: Mbheva evabvexeni,
Vana va ku va langutile va rila
Va humbiwile hi tinhlanga ta vutivi,
Swikoxa swi rhwala va cukumeta entsungeni wa xilovedyana,
Tiko ra-ku ri fumiwa hi swi-ta-swi-famba.

Ku ya hi ntshaho lowu hi kuma leswaku Mkhabele u kombisa ku vilela loku nga kona kaloko vantima va tekeriwile matiko na vukosi bya vona. Mavonelo lama ya ndzavisiso wa Mkhabele ya tirhisiwile ku kombisa ndlela leyi swivilelo swi pfuneke hakona leswaku vantima va tlhela va kuma misava na vukosi bya vona. Ndzavisiso lowu wu boxa tindlela to hambana ku kombisa

xitayili lexi Magaisa a xi tirhisa ku phofula ku sihalala na ku vilela ka yena hi ndlela yo tumbela. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ngopfu ku kombisa leswi vantima va vilerisaka xiswona hi ku hangalasiwa no tekeriwa ka vona matiko hi valungu.

1.4.2 Milubi (1997)

Milubi (1997) u kombisa ku ndlandlamuka ka vutlhokovetseri bya Xivhenda ku suka eka byo vulavula lebyi nga bya ndhavuko ku ya eka vutlhokovetseri bya ximanguvalawa. Eka ndzavisiso lowu Milubi u kombisa timhaka ta swikhohlwakholwana, mitsheketo, swivuriso, swivulavulelo, mintshayilo, matimu na swin'wana swihlawulekiso swa ririmi. Milubi u tlhela a boxa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi sungule hi malembe ya le xikarhi ka 1970 hi nkucetelo wa Black Conscious Movement laha endzaku ka nkitsikitsi wa vadyondzi eSoweto byi nga vhela byi vuriwa leswaku i vutlhokovetseri bya 'post-sharppville,' Township poetry,'people's poetry' na New Black of the seventies, Participatory poetry' na Soweto poetry'. Milubi u kombisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi endla leswaku vanhu va kota ku kanetana na ntshikelelo wihi na wihi evutonwini. Milubi (1997:117) u boxa leswi landzelaka eka xitlhokovetselo xo "Tshituhu ndi vhuvhi hi T.R Ratshitanga.

Shango asi lanu, ndi la khotsi

Ni dishatelani matopo ngeno no sikwa no kuna?

Yawe, matsilu a ya a tumbuleho vuhosi

Hone kha vhon'wi a do yahoo tadulu a huna

(Tiko a hi ra n'wina i ra hosi,

Mi tixipisela yini hi ndzhope?

Hikuva mi tswariwile mi basile.

A hanti, mi swiphunta leswi hluphekaka

Hambiswiritano, na un'we wenu a nge nghena matilweni.

Ndzavisiso lowu wa Milubi hambileswi wu kongomisiweke eka ririmi ra Xivhenda wu pfunile ngopfu ku fikelela swin'wana swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu Milubi u paluxa ndlela leyi vanhu va kwetlembetanaka hi yona ku lava ku fuma tiko leri hinkwaro ku nga riki ra vona. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku kombisa leswaku vanhu va tiva leswaku misava na tiko i swa Xikwembu.

1.4.3 Ntuli (1984)

Ntuli (1984) u xopaxopile hi vuenti vutlhokovetseri bya B.W Vilakazi laha a tlhelaka a kombisa ngopfu xandla lexi a xi hoxeke eku tsariweni ka vutlhokovetseri bya Xizulu. Eka vutlhokovetseri bya B.W Vilakazi, Ntuli (1984) u kombisa leswaku mutsari u vile na nkucetelo lowukulu ku tsala vuphati, Ntuli u tlhela a humesela erivaleni matimba ya vufananisi eka vutlhokovetseri bya B.W Vilakazi na matirhiselo ya yena ya swigaririmi na swihlawulekisi swin'wana swa vutlhokovetseri. Eka ndzavisiso lowu, u tlhela a kombisa leswaku B.W Vilakazi a a tirhisa mikongomelo yo hambana yo fana na ku khutaza, rifu, mavonelo hi swa vutomi, vukhongeri hambu ku ri ku vilela. Xitlhokovetselo lexi landzelaka xa “wo ngitshele Mntanomlungu “(ndzi byeli n'wana wa mulungu) laha hansi i xikombiso xa xitlhokovetselo xo vilela ku ya hi nkucetelo wa nhlonge na rixaka.

Iskhuba sami siyangiceba,
Ulimi lwami lona luhle,
Nom'abanye bethi luyangehlisa (Ntuli, 1984:135)

(Nhlonge yanga yi ndzi xengile,
Ririrmi ranga i rinene
Hambileswi van'wana va nge ri ndzi chicha xiyimo)

Rito “Isukhuba” hi Xitsonga ri vula nhlonge, laha ri tirhisiwaka ku vula mulungu kumbe muntima. Rito leri hi rona ri tirhisiweke ngopfu ku kombisa ku hambana ka vanhu hi mivala ya vona. Hi ku ya hi Ntuli (1984:139) mitila leyi landzelaka yi tirha ku hi kombisa nkoka wa ku vilela hi ku tirhisa vukhongeri:

Nkosi kangizondi muntu
Kepha mina ngiyazondwa!
(Hosi a ndzi vengi munhu
Hambu mina ndzi vengiwa)

Mitila leyi yi kombisa rivengo leri a ri ri kona khale exikarhi ka vantima na valungu. Ndzavisiso lowu wu pfunile ngopfu ku kombisa rivengo leri a ri ri kona exikarhi ka vanhu va Afrika-Dzonga ku ya hi nhlonge.

1.4.4 Malungana (1999)

Malungana (1999) u endlile ndzavisiso eka matsalwa ya vatsari va nkombo va vutlhokovetseri byo vilela. Matsalwa lama i ya Chauke S.P, tsalwa ra *Lakatsani tintiho Vatsonga, Mihloti na xikolokolo nguvu ya Pitori* hi J.M Magaisa, *Vutomi byi hundzulerile* hi S.J Malungana na M.T Babane, *Tshangava ra switlhokovetselo* hi S.J Malungana na V.D Salane, *Vumunhu bya phatiwa* hi M.M Marhanele na *Ahi hlomeni* hi B.H.M Mashele. Eka ndzavisiso lowu Malungana u kombisile leswaku vutlhokovetseri byo vilela byi ni vuxaka swinene ni vutlhokovetseri bya nandzulo. Malungana u tlhela a kombisa leswaku loko munhu a nga byi hlai hi vukheta vutlhokovetseri bya nandzulo, a nge swi koti ku kombisa ku hambananyana loku nga kona hikuva vutlhokovetseri bya nandzulo byi ni swikongomelo swinharhu leswikulu ku nga ku tivisa, ku hehla ku susumeta no tsundzuxa vatshikeleri ni vaxanisi etikweni. Malungana u tlhela a paluxa leswaku vutlhokovetseri lebyi byi sungule hi lembe ra 1976 eSoweto. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene ku humesela ehandle swivangelo na mitirho ya vutlhokovetseri lebyi erixakeni.

1.4.5 Nghalalume (1990)

Nghalalume (1990) u boxa leswaku vutlhokovetseri bya B.H.M Mashele i vutlhokovetseri lebyi rhambaka vanhu ku lwa na swiphiqo leswi va nga na swona. Swiphiqo leswi swi kongomane na vanhu hinkwavo ku nga ri ntlawa wo karhi. Yin'wana ya mikongomelo leyi Nghalalume a yi kombisaka i yo sihalala. Nghalalume (1990):33) u boxa mitila ya xitlhokovetselo xa 1976' loko a ku:

Ku nuha musi wa xibalesa,
Tilo ri дума, ku na ngati,
Dari ri hisa tindlu,
Mitsumbu n'walalalaa!!

Nghalalume u kombisa leswaku hi siku ra 16 Khotavuxika 1976, swilo a swi bihile. Vutomi a byi cincile hikuva a ku ri nyimpi leyikulu ku kombisa ku vilerisiwa hi dyondzo ya ririmi ra Xibunu. Mhaka leyi yi pfunile ngopfu eka ndzavisiso lowu ku fikelela xikongomelo xa ku kombisa timfanelo ta vanhu. Ndzavisiso lowu wa Nghalalume wu paluxa matitwelo ya vantima hi ntshikelelo lowu valungu a va ri na wona loko Afrika-Dzonga ri nga se ntshuxeka.

Mapaluxelo ya timhaka ya ta pfuna ngopfu eka ndzavisiso lowu hikuva na wona wu vulavula wu katsa ni timhaka ta ku tikeriwa ka vantima.

1.5 MAAVANYISELO YA XITSALWANA

Xitsalwana lexi xi avanyisiwile hi tindzimana ta ntlhanu. Ndzima yo sungula yi kana manghenelo, xikongomelo, nsusumeto, nhlamuselo ya matheme, nkanelo wa mitirho ya ndzavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi, maavanyiselo ya xitsalwana ni nkatsakanyo. Eka ndzima ya vumbirhi ku nyikiwa nhlamuselo ya ndzavisiso wa ntikelo na nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa. Eka ndzima ya vunharhu ku kaneriwa hi matimu ya vutlhokovetseri ni swihlawulekiso swa swithokovetselo. Nakambe ndzi ta tlhela ndzi kana swivangelo swa vutlhokovetseri. Ndzima leyi yi ta gimetiwa hi ku hlamusela yin'wana mitirho ya vutlhokovetseri.

Eka ndzima ya vumune ndzi ta xopaxopa makumembirhi ya swithokovetselo swo huma eka tsalwa ra **Swilo swa humelela** (2006) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana. Ndzi ta xopaxopa khume ra swithokovetselo leswi tsariweke hi K.J Ngobeni na khume ra swithokovetselo leswi tsariweke hi S.J Malungana. Eka ndzima ya vuntlhanu ndzi ta nyika nkatsakanyo wa xitsalwana. Leswi ndzavisiso lowu wu swi kumeke hi ku angarhela. Ndzi tlhela ndzi nyika swibumabumelo.

1.6 NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi hi kanerile hi nsusumeto, matheme lama nga tirhisiwa hi yin'wana mitirho ya ndzavisiso leyi endliweke hi valavisisi van'wana eka dyondzo leyi. Eka ndzima leyi landzelaka, hi ta kana hi maendlelo lama nga ta tirhisiwa ni nhlamuselo ya ndzavisiso eka xitsalwana.

NDZIMA YA 2

Eka ndzima leyi hi ta kanela hi maendlelo lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Hi ta nyika tinhlamuselo ta ndzavisiso wa ntikelo hi hetelela hi ku nyika tinhlamuselo ta nxopaxopo wa matsalwa.

2.1 NHLAMUSELO YA NDZAVISISO WA NTIKELO

Eka milavisiso ya matsalwa ku na tindlela to tala leti valavisisi va ti tirhisaka ku endla milavisiso ya vona. Eka ndzavisiso hi ku angarhela, hi kuma leswaku ku na maendlelo mambirhi lamakulu, ku nga maendlelo ya ntikelo (qualitative approach) na maendlelo ya ntalo (quantitative approach). Exikarhi ka malavisiselo lama, eka xitsalwana hi ta tirhisa ndzavisiso wa ntikelo hikuva hi wona wu nga kotaka ku paluxa leswi nhlokomhaka ya xitsalwana lexi yi nga humelelaka hakona. Hambiswiritano, swa fanela leswaku hi nyika nhlamuselo ya malavisiselo lama ya ntikelo. Denzin na Lincoln (1994) va hlamusela ndzavisiso wa ntikelo hi ndlela leyi:

Qualitative research is defined as a multi perspective approach (utilizing different qualitative techniques and data collection method) to social interaction, aimed at describing, making sense of, interpreting of or reconstruction this interaction in terms of the meanings that the subjects attach to it.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ndzavisiso wa ntikelo wu katsa mavonelo yo tala lama ya tirhisiwaka hi tindlela to hambana ta maendlelo na tindlela leti tirhisiwaka ku hlengeleta mahungu lama faneleke ku tirhisiwa hi ku landza tinhlamuselo ta tidyondzo leti lavisisiwaka. Merriam (1998:27) u hambana swintsongo na Denzin na Lincoln (1994) loko yena a hlamusela ndzavisiso wa ntikelo hi ndlela leyi: “A qualitative case study is an intensive, holistic description and analysis of instance, phenomenon, or social unit”.

Mavonelo ya Merriam i ya leswaku ndzavisiso wa ntikelo i ndzavisiso wa vundzeni lowu nga ni nhlamuselo leyi heleleke ni ku xopaxopa ka leswi humelelaka kumbe ntshamiseko. Hi ndzavisiso lowu, Merriam (1998:5) u tlhela a vula leswi landzelaka:

Qualitative research is an umbrella concept covering several forms of inquiry that help us understand and explain the meaning of social phenomenon with as little description of the natural setting as possible.

Merriam u tlhela a boxa leswaku ndzavisiso wa ntikelo hi wona lowukulu lowu angarhela minongoti ya swivutiso swo tala leswi pfunetaka ku twisisa ni ku hlamusela leswi humeleleke swa ntumbuluko hi ndlela yo koma. Hi ku angarhela, ndzavisiso wa ntikelo i ndzavisiso lowu mulavisisi a lavisisaka timhaka to karhi a nga languti nhlayo ya michumu leyi lavisisiwaka kumbe a languta nkoka wa mhaka.

2.2 NHLAMUSELO YA NXOPAXOPO WA MATSALWA

Eka ndzavisiso lowu, hi boxile leswaku hi ta tirhisa ndzavisiso wa ntikelo, kambe hi karhi hi tirhisa ku xopaxopa matsalwa lama hlawuriweke. Ku xopaxopa matsalwa i ndlela yo hlela kumbe ku langutisa hi vukheta ku kuma tinhlamuselo hi mhaka leyi tumbeleke swinene. Heese na Lawton (1988:6) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

Literary criticism can be defined as the study devoted to comparison and analysis to the interpretation of literacy works of literature.

Vatsari lava va kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i dyondzo leyi kongomaneke na ku fananisa no xopaxopa mitirho ya matsalwa. Miehleketo leyi boxiweke laha henhla yi fana ni ya Schreiber (1965:1) loko a ku: “Literary criticism is the business of evaluating the merits and demerits of literacy work of arts.”

Schreiber na yena u tiyisisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ndlela yo hlahluva swinkhenso na swisolo eka mitirho ya vutsari. Schreiber (1965:1) u ya emahlweni a tiyisisa leswi nxopaxopo wa matsalwa ku nga swona hi ndlela leyi: “Literary criticism is not something which can be summed up in a series of neat little statement which can be learnt by heart”. Hi ntshaho lowu, mutsari u vula leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi nchumu lowu nga komisiwaka wu humesa mongo lowu munhu a nga tivaka hi mbilu.

Hi ku landza mitshaho leyi boxiweke laha henhla, hi vona swi fanerile leswaku eka ndzavisiso lowu hi tirhisa maendlelo yo xopaxopa tsalwa leswaku hi ta kota ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Loko hi xopaxopa hi ta languta eka tsalwa, kutani hi tlhela hi kanela hi

swithokovetselo leswi nga hlawuriwa. Hi hlawurile makumembirhi ya swithokovetselo, khume ra swona i swo sihalala, ntsevu i swa rifu, leswin'wana i swa rirhandzu, mavunwa na vusweti. Eka ndzima leyi landzelaka hi ta kanela hi matimu, swihlawulekisi na swivangelo swa swithokovetselo swo sihalala.

NDZIMA YA 3

3.1 MATIMU YA VATSARI VA TSALWA RA SWILO SWA HUMELELA

3.1.1 K. J Ngobeni

K.J Ngobeni u velekiwile eOlifantshoek hi ti 01 Nyenyankulu 1962. U dyondzile xikolo exikolweni xa le hansi xa Khamanyana. A nghena xikolo eMuhunguti laha a nga pasa ntangha ntlhanu. Ntangha khume u yi pasile exikolweni xa le henhla xa Akani. Vudyondzisi u byi pasile eHoxani hi lembe ra 1987. A pasa B.A e Yunivhesithi ya N'walungu hi lembe 1996. A pasa B. ED hi lembe ra 1997 eYunivhesithi ya Potchefstroom. A pasa onasi ya Xitsonga hi lembe ra 1998. A pasa masitasi ya Xitsonga hi 2007 eYunivhesithi ya Venda. K.J Ngobeni u pasile vudokodela eYunivhesithi ya Venda. U vile mudyondzisi eMuhunguti ku fika lembe ra 2002. Hi lembe ra 2003 a va museketeri wa nhloko ya Xikolo xa le hansi xa Ximuwini. K.J Ngobeni i nhloko ya xikolo eka N'wamitwa. U tsarile tibuku to tala ta mintlangu na switlhokovetselo. Tin'wana ta tibuku leti a titsaleke ti katsa *Khale ka khaleni, Ndzhumbha wa Afrika* na *Ndzi khesa khoto*.

3.1.2 S.J Malungana

S J Malungana u velekiwile eka Mhlava eSedan hi siku ra ti 09 Dzivamisoko 1947. U pasile ntangha ntsevu exikolweni xa le hansi xa Mhahlamhala ePhalaborwa hi ntlawa wo sungula. U pasile ntangha khume exikolweni xa le henhla xa Maripe 1973-1974. A dyondzela vuleteri bya JSTC eTivumbeni. A pasa onasi eYunivhesithi ya North 1984-1989. U pasile na vudokodela. Malungana u na nsati na vana. A rhandza ngopfu ku tsala tibuku ni ku hlaya maphepha eka tinhlengeletano. U vile nhloko ya Xikolo xa Xitsikixana. Hi lembe ra 1995 a va museketeri eka Ndzawulo ya Xitsonga eVenda. U vile Phurofesa eka Xitsonga. S.J Malungana a nga ha ri kona emisaveni.

3.1.3 Matimu ya vutlhovetseri byo sihalala

Vutlhokovetseri byo sihalala byi sungurile khale ku tsariwa laha Afrika-Dzonga. Hambiswitano, vatsari ni vaxopaxopi van'wana va paluxa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi sungurile ku tsariwa hi malembe ya 1976. Hi ntiyiso, hi nga vula leswaku byi lo sungula ku humelela erivaleni endzhaku ka xitereke xa le Soweto xa 1976. Eka xitereke lexi vadyondzi vo tala va dlayiwile hi nkarhi wa ku lwa na maphorisa na masocha. Vadyondzi a va alana ni ku dyondzisiwa tidyondzo hi ririmi ra Xibunu. Vutlhokovetseri byo sihalala byi tsariwile malembe ya va 1976 ya nga si fika vatsari lava a va tirhisa ririmi ra Xinghezi. Xikongomelonkulu xo tsala hi Xinghezi a ku ri ku endla leswaku vatshikeleri va vona va kota ku twa hungu no twisisa leswi va tsalaka hi swona. Eka nkanelo lowu wa matimu ya vutlhokovetseri byo sihalala hi ta kanela na hi vatsari lava nga tsalangiki vutlhokovetseri bya Xitsonga ntsena. Leswi i ku endlela ku komba ku enta ka lomu vutlhokovetseri byo lebyi taka byi huma kona. Mhaka leyi Milubi (1997:130) u ri:

Protest poetry has come to be regarded as the poetry of the people which dominates the writing of blacks in English and in African languages.

Vutlhokovetseri byo sihalala byi sungule hi vatsari va vantima lava a va vona va ri na nhlohletelo wa timhaka ta tipolotiki. Vunyingi bya vatsari lava a va huma eka mavandla na mihlangano yo fana na va African National Congress, Pan African congress, Azanian People's Organisation, United Democratic Front, Black Consciousness Movement of Azania na yin'wana. Ku tshikeleriwa ka vatsari lava a swi vuli leswaku van'watipolitiki hi vona va hoxeke ngopfu xandla eka vutsari lebyi. Leswi swi tano hikuva swidyondzeki swo fana na va Keorapetse Kgositsile, Don Mattera, Mafika Pascal Gwala, Herbert Dlhomo, Oswald Joseph Mbuyiseni Mtshali, Zinjiva Winston Nkondo na van'wana na vona matimu ya komba leswaku va hoxile xandla. Miehleketo leyi boxiweke laha henhla ya nhlohletelo wa swa tipolotiki yi tiyisisa hi Milubi (1997:128-129) loko a paluxa hi ndlela leyi:

Protest poetry was ignited by the emergence of Black Consciousness Movement in the mid seventies. This movement instilled militancy into poetry in South Africa.

Mhaka leyi paluxiweke yi humesela erivaleni mhaka ya leswaku vutlhokovetseri lebyi byi ve kona hi ku sungula ka vandla ra Black Consciousness Movement leri ku nga vandla ra ku titsundzuxa no vuyelerisa moya wa vantima eka vantima vandla leri ri byale nkani, rivengo ni

ku sihalala eka vatsari va vutlhokovetseri bya xintma eAfrika-Dzonga. Mhaka leyi yi tikomba kahle hikuva vandla leri ari nga lavi nchumu hi ku avelana rifuwo ra tiko na valungu. Miehleketo na swikongomelonkulu swa vandla leri a ku ri ku lwisana ni mavonelo, mafambiselo ni maendlelo ya valungu, ri tlhela ri lava leswaku Afrika-Dzonga ri va tiko ra vantima ntsena.

Keorapetse Kgosisile hi un'wana wa vatsari vo sungula ku tsala vutlhokovetseri byo sihalala eka malembe ya va 1961, Kgosisile u tsarile swo tala hi vutlhokovetseri lebyi hambi leswi a nga hatla a tsutsumela evuchavelahwahwa. Loko a ri kwale matikweni ya le handle u yile emahlweni a tsala vutlhokovetseri lebyi.

Vatsari vo fana na Mtshali (1971) na Serote (1972), hi van'wana va vatsari vo sungula na vona ku tsala vutlhokovetseri byo sihalala. Vatsari lava va tsala hi ku phofula, ku ri ku ringeta ku vuyelerisa ndzhuti wa vantima lowu a wu langutiwa wu kandziyeriwa. Vatsari lava a va tsala hi ririmi ra Xinghezi hi malembe ya 1971 na 1972 hi ku landzelelana. Nsumeto wa vatsari bya vona a wu huma eka mavonelo na miehleketo ya South African Student Organisation leri a ri ri na vuxaka na Black Consciousness Movement.

Handle ka Mtshali na Sereto, nakambe hi lembe ra 1972, Dennis Brutus na yena u tsarile swo tala hi vutlhokovetseri byo sihalala\ vilela. Hi wona malembe ya va 1972, na Sydney Siphon Sepamla na yena u tsarile switlhokovetselo swo sihalala leswi nga endla leswaku a kuma sagwadi ra Pringle Award of the English Academy of South Afrika hi lembe ra 1976. Hi lembe ra 1973, Farouk Asvat, na yena u tsarile vutlhokovetseri byo sihalala hambileswi matsalwa ya yena manga vuya ma yirisiwa. Hi lembe ra 1975 Mazisi Kunene, na yena u tsarile hi vutlhokovetseri byo sihalala, kambe endzhaku ka loko maphorisa man'wi lemukile leswaku u tsala switlhokovetselo swo lwisana na mfumo, u vuye a yirisiwa. Mutsari loyi a a tsala vutlhokovetseri bya yena hi Xizulu.

Endzhaku ka xitereke xa le Soweto xa 1976 Khotavuxika vatsari va vutlhokovetseri va vuye va andza eka ririmi ra Xinghezi, na hi nkarhi lowu, lava a va tsala switlhokovetselo leswi eka swona a va sola mfumo no endla leswaku vantima va pfuka evurhongweni bya ntshikelelo. Hi lembe ra 1977, ku vile ni ku cinca eka timhaka ta vutlhokovetseri. Vatsari va sungurile ku tsala vutlhokovetseri byo sihalala\ vilela. Lexi a xi susumeta a ku ri ku vona manyala lawa a ya endliwa hi mfumo wa nkarhi wolowo. Hi rona lembe ra 1977 Cosmo Pieterse u rhambile Arthur Nortjie na Richard Rive leswaku va vumba nhlango wa vatsari va vutlhokovetseri byo sihalala\ vilela laha va nga tithya nhlango wa Mehupe lowu a wu ri na vatsari va 200.

Hi lembe ra 1978, Adam Small loyi a tiveka a ri mutsari wa vutlhokovetseri bya Xibunu, na yena u sungurile ku tsala vutlhokovetseri byo sihalala\ vilela hi Xibunu. A tsala a kongomisa ngopfu eka timhaka ta tipolotiki.

Hi malembe ya 1980 na 1981, vatsari va vutlhokovetseri byo sihalala va engetelelanile. Muphati tlhelo muyimbeleri ni muhlayi wa vutlhokovetseri byo sihalala Mzwakhe Mbuli na yena u hoxile xandla xikulu eku tsariweni ka vutlhokovetseri lebyi. Handle ka Mzwakhe Mbuli, ku ve na Aubrey Mokoena, hambileswi yena a a talela ngopfu eka tipolotiki, Mokoena u tsarile swinene hi vutlhokovetseri byo sihalala. U tsarile ngopfu hi vutlhokovetseri lebyi hi ku kongomisa ngopfu eku dlaweni ka masocha ya African National Congress eGugulethu. Ririmi leri a a ri tirhisa ku tsala vutlhokovetseri bya yena aku ri Xinghezi.

Hi malembe ya 1985, Jeremy Cronin, hambileswi a a ri mulungu loyi a nghenelele ngopfu eka timhaka ta tipolotiki eka vandla ra South African Communist Party, u tsarile swo tala hi vutlhokovetseri byo sihalala hi ku kongomisa ngopfu eka vatirhi lava a va hluphekisiwa hi matirhele yo ka ya nga tiyiseleki. Cronin (1989) na yena u tirhisa ririmi ra Xinghezi ku tsala switlhokovetselo swa yena. Exikarhi ka malembe ya 1977 na 1992, matimu ya vutlhokovetseri lebyi ya komba leswaku Ntshavani Alfred Milubi na yena u tsarile swinene hi vutlhokovetseri byo sihalala hi Xinghezi na hi ririmi ra Xivhenda.

Eka ririmi ra Xitsonga, vutlhokovetseri byo sihalala byi sungurile hi malembe ya va 1969. Mashangu Erick Nkondo hi lembe ra 1969, u tsarile switlhokovetselo swo sihalala laha na yena a kongomisa eka vatshikeleri va vantima. Nkondo u paluxa ku sihalala ka yena hi timhaka ta valungu na mafumele ya vona. A ku helangi nkarhi wo leha Patrick Ephraim Ntsan'wisi hi rona lembe ra 1969 a nga tsalangi switlhokovetselo swo sihalala no pfluxa vantima ku lwela tiko ra vona. Hi lembe ra 1971, Mahuhushi Matanato Magreth na yena u tsarile tsalwa ra switlhokovetselo swo sihalala laha a kombisa ku tikeriwa hi mafumelo ya mfumo wa xihlawuhlawu.

Hi lembe ra 1973, Maphakatsi Gezani James na yena u tsarile tsalwa ra yena ra switlhokovetselo laha a kombiseke leswaku vanhu a va fanelanga ku tinyuma rixaka ra vona hi ku chava valungu kumbe ku khomiwa. Hi lembe ra 1975, Makisi Max Marhanele na yena u tsarile switlhokovetselo swo sihalala laha a kombiseke ku nyangatseka hi ku tshikeleriwa ka vantima. Endzhaku ka malembe ya 1976, vatsari vo tala va Vatsonga va tsarile vutlhokovetseri byo sihalala ku kombisa mintlhaveko ya vona hambileswi ntshuxeko wu veke kona. Exikarhi ka vatsari lava hi katsa Magaisa J.M, Mashele B.H.M, Rikhotso T.M, Bila V na van'wana.

Hi lembe ra 2006 Ngobeni K.J na Malungana S.J va tsala tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**. Va vula leswaku swilo leswi humelelaka eka masiku ya namuntlha swa hlamarisa hikokwalaho ka swona va vonile swi fanerile ku thya vito ra buku leyi **Swilo swa humelela**. Vatsari lava vambirhi va tsarile swithokovetselo swo sihalala, rifu, rirhandzu, vana na vusweti.

3.2 SWIHLAWULEKISO SWA VATLHOKOVETSERI BYO SIHALALA

Swihlawulekisi swa vutlhokovetseri byo sihalala swi tele. Eka xiyenge lexi hi ta kanela swingariswingani ku katsa na leswi Cronin (1989:41-43) a hi boxeleke swona. Swihlawulekisi leswi hi swona swi hi kombisaka swinene leswi loko vanhu va sihalala a va endlisa swona.

3.2.1 Xihlawulekiso xo tirhisa swikoweto

Xihlawulekisi lexi xi komba swinene leswaku vutlhokovetseri lebyi i byo hlayiwa munhu a ri karhi a encenyeta swikoweto ku komba ku sihalala ka yena. Loko mutlhokovetseri a ri karhi a tlhokovetsela u tirhisa mavoko, a pfanga no phokotela lomu swi faneleke ni ku gigela hi nhloko ku tiyisisa mhaka ya yena.

3.2.2 Xihlawulekiso xo cina

Hi mikarhi yin'wana, loko vanhu va ri karhi va hlaya vutlhokovetseri byo sihalala, va tikombisa ngopfu hi ku hlaya va ri karhi va cina. Ku cina loku ku vangiwa hi ku twa ku vava no endla leswaku va nga karhali, maendlelo lama i mo tiendlela matimba ya ku hlaya hi nkinkhi.

3.2.3 Xihlawulekiso xo yimbelela

Loko vanhu va ri eku sihalaleni/vileleni, va lava matimba leswaku va nga karhali. Ku endlela leswaku va nga karhali, van'wana vahlayi va swithokovetselo leswi va swi hlaya hi ku yimbelela kunene. Hi ku yimbelela loku vava va ri karhi va phofula miehleketo leyi va nga na yona hi ku kongomisa eku vileleni/vilela ka vona.

3.2.4 Xihlawulekiso xo rila

Loko munhu a hlundzukile, u tirhisa tindlela hinkwato leti a nga ti kotaka ku humesela erivaleni ku tikeriwa no vilela ka yena. Vahlayi va swithokovetselo swo sihalala mikarhi yin'wana va rila loko va hlaya. Ku rila i xikombiso xa ku twa ku vava hi mayelana ni leswi va vilelaka/sihalalaka hi swona.

3.2.5 Xihlawulekiso xa mahlayelo yo vuyerisa

Mahlayelo ma na nkucetelo wo karhi eku hlayiwani ka vutlhokovetseri byo sihalala. Loko mutlhokovetseri a ri karhi a tlhokovetsela, u fanele ku kombisa ku engeteleka ka matimba ya ku kota ku boxa timhaka ta yena hinkwato. Ku hlaya hi ku vuyelela, swi endla no pfuneta leswaku ku va ni ku twakala ko tsakisa loku yeletanaka na ncino loku nga aleriwiki ku vuyelela swi tlhela swi kombisa ni ntshikelelo wa mhaka hikuva loko muhlayi a hlaya, laha a tikisaka swi kombisa nkoka wa mhaka yo karhi. Ku hlaya hi ku vuyelela hi nga swi fananisa ni ku tiyisisa mhaka leyi boxiweke.

3.2.6 Xihlawulekiso xa mpfumawulo wa rito

Vutlhokovetseri byo sihalala a byi tali ku hlayiwa hi mutlhokovetseri wa rito ro vevuka entshungwini. Xihlawulekisi lexi xi boxa leswaku byi hlayiwa hi mutlhokovetseri loyi a nga na rito ro kota ku mbvungunya, leswaku vayingiseri va kota ku twa hungu leri vulavuriwaka.

3.2.7 Xihlawulekiso xa mpfumawulo wa rito ro tlhaveka

Loko vatsari va vutlhokovetseri byo sihalala va tlhokovetsela, va tala ku tirhisa rito ro tlhaveka leswaku vayingiseri na vahlayi va ta tlhaveka timbilu va hatla va endla leswi lavaku ku endliwa hi nkarhi wolowo. I swa nkoka ku tiva ku hambana exikarhi ka rito ro bonga no tlhaveka hikuva ku bonga swo vula ntikelo wa mpfumawulo wa rito kambe rito ro tlhaveka i rito ro twa ku vava, rito leri humaka endzeni kambe ri kota ku fikelela leswi ri lavaka ku swi boxa.

3.3 SWIVANGELO SWA VUTLHOKOVETSERI BYO SIHALALA

Matshamelo ya swilo laha Afrika-Dzonga ya endle leswaku swilo leswi khumbaka tipolotiki, mbango, vukhonger, mafumele na swin'wana swi cinca. Miehleketo leyi boxiweke laha henhla yi seketela hi Diniso (2006) loko a ku:

I focused on performing arts to mobilize the oppressed masses when the apartheid military dictatorship was at its oppressive peak and all forms of cultural activities were protected.

Ku hlohleteriwa ka vanhu leswaku va lwa na xihlawuhlawu swi endlile leswaku vanhu va hlantsweka malanga lama a ma xipisile swikandza va nga voni nchumu. Hambiswiritano, ku hluvuka ka vutlhokovetseri lebyi swi endle leswaku hi languta eka nhlohletelo wa ku tsariwa ka vutlhokovetseri byo sihalala.

3.3.1 Xiyimo xa matshamelo ya swilo etikweni

Matshamelo ya swilo swa mfumo na tipolotiki swi endle leswaku vanhu va pfuleka mahlo ku kota ku vona ku biha ka mafambiselo ya mfumo wa tiko. Vanhu a va nga phofuli ku sihalala kambe ku twa ku vava hi ndlela leyi tiko a ri fumisiwa xiswona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Barnett (1985:25) "Inevitably most of the poems protest against the state of things in the land." Mutsari loyi u tiyisa mhaka ya leswaku matshamelo ya mfumo laha tikweni a ma nga ri kahle. Leswi vangeke ku tsariwa hi xitalo ka vutlhokovetseri lebyi hi xikongomelo xo lava kuva ni xiave eka ku cinca matshamelo na mahanyelo ya vanhu hikuva vantima na valungu a va nga fani hi swiyimo swa vumunhu na tindhawu leti a va tshama eka tona.

3.3.2 Vantima va tivona va ri vanhu vo hlupheka

Hi ku languta xiyimo leswi a xi ri xiswona khale xa ku tshikeleriwa ka vantima, vantima va vone swi fanerile ku tirhisa vutlhokovetseri tanihi tlhari ro lwa na xihlawuhlawu etindhawini to fana na swihambukelo, eswitimeleni, emabazini, etibangini nale timbaleni ta mintlangu. Vantima na valungu a va nga yimi swin'we loko va nghena etindhawini leti boxiweke. Tindhawu to tala ati tsariwile leswaku i ta rixaka ro karhi ntsena ra vanhu.

3.3.3 Nsumeto wo vangeriwa

Hi mikarhi yo tala vanhu a va nga tshami hi mavoko hikuva a va ehleketa hi vutlharhi lebyikulu ku vona swilo hi mahlo ya vukari. Leswi hi swona swi nga endla leswaku va tsandzeka ku amukela swiyimo swin'wana swo va tshikelela. Xikombiso xa ku tika loku i ku tumbuluxiwa ka mapasi lama a ma vuriwa 'madompasi', mapasi lawa yo titivisa a ma hambanile ni ya valungu. Xin'wana hi mapasi lama hileswaku a ma hambanisa vantima na valungu. Hi wona nakambe vanhu a va fanele ku tshama va ri karhi va ma pfuxeta hi ku hela ka lembe rin'wana na rin'wana ematikoxikaya. Leswi swi bohile leswaku va phofula swivavi ni ku sihalala, ku seketela mhaka leyi Barnett (1985:75) u paluxa leswi: "... of these poets were forced to write protest poetry by circumstances in the land".

Hi ku vona ku biha ka xiyimo xa matshamelo, vatlhokovetseri va susumetiwiile ku tsala vutlhokovetseri byo sihalala ku kombisa ku vilela ka vona. Hi ku vilela/sihalala loku, ku sindzisile leswaku mfumo wu olovisa milawu ya xihlawuhlawu ku kondza ku cinca loku heleleke ku va kona.

3.3.4 Ku hlanganisa tinxaka ta vantima

Hi ku tirhisa vutlhokovetseri byo sihalala tinxaka ta vantima ti kote ku hlangana ti endla nyandza yin'we leswaku ti ta kota ku lwa ti ri rixaka rin'we ro tiya hikuva valungu a va hangalasile vantima ku ya hi tinxaka ta tindzimi hi malembe ya va 1956 na 1958. Vantima va rhurhisiwile hi nkani ku ya vumba mintsonga ya vona ematikoxikaya. Kutani ke, hi ku tirhisa vutlhokovetseri lebyi vanhu va kotile ku hlangana va rherha ku wisa mfumo wa xihlawuhlawu.

3.3.5 Mintlotlho yo ya hi mbango

Lomu vantima a va tshama kona a ku ri ndhawu ya le kule na madoroba. Loko va fanele ku ya emintirhweni a va famba mimpfhuka yo leha hi ku pfumala swa le mandleni. Emalokixini a ku ri tindlu to pfumala xihundla hikuva ekamareni yin'we aku etlela vanhu vo tala, vana na vatswari ndhawu yin'we leswi a swi ri ndzhukano hi ku ya hi ndhavuko wa vantima.

3.3.6 Mikarhi leyi yirisiweke

Xihlawulekisi lexi i xo kombisa mikarhi leyi ayi yirisiwile eka vantima. Mikarhi leyi yirisiweke hi leyi hi Xinghezi yi vuriwaka ‘curfew’ ku nga nkarhi lowu pimiweke leswaku ku nga ha laveki munhu emapatwini. Hi nkarhi lowu, ku biwa nsimbhi hi nkarhi wo karhi ku tivisa leswaku a ka ha humahumiwi. Kasi ku tlhela ku va na ‘state of emergency’ lowu ku nga nkarhi lowu loko ku ri ni nkitsikitsi, murhangeri u tivisa xiboho xa xihatla ku sivela migingiriko leyi nga kona etikweni. Hi mikarhi ni maendlelo lama, vantima va kotile ku tiondla va rherha ku sivela no sihalala ka vona ku lwela tiko hi ku tirhisa vutlhokovetseri.

3.3.7 Ku tshikeleriwa ka vantima

Mikarhi yo tala loko vanhu va kandziyeriwa, va karhala kutani va endla leswaku ku vana madzolonga etikweni. Madzolonga ya endla leswaku swilo swi onhaka. Xihlawulekisi lexi xi vile kona ku kombisa ku tshikeleriwa ni ku tikeriwa ka vantima. Milubi (1992:5) u paluxa leswi landzelaka hi mhaka leyi: “This kind of poetry was born out of a situation of alienation and rejection.” Loko munhu a titwa a nyenyiwa, a nga tiphini hi nchumu. U tela hi miehleketo yo onha hikuva u fundze vuxungu. Leswi swi vange leswaku Afrika-Dzonga ri vana madzolonga hikuva vantima a va titwa va rhukaniwile hi ntumbuluku.

3.3.8 Ku kayiveta na tshikelelo ka ku khozisa

Valungu loko va fika eKapa hi lembe ra 1652, va fikile vatekela vantima matiko na tindhawu ta vona leto nona, swifuwo na swibye swa vona. Matiko na tindhawu leti va nga ti teka va vuye vati endla ta vona ku kondza vantima va hundzuka valuveri etikweni ra vona. Mhaka leyi yi endlile leswaku vantima va vilela. Milubi (1997:6) u paluxa mhaka yaku khonza hi ndlela leyi: “The poetry exposes the deprivation and oppressive tendencies that have followed the colonial conquest and occupation.” Hi miehleketo leyi boxiweke hi kuma leswaku vutlhokovetseri lebyi byi humesela ehandle ku hlupheka na ku tikeriwa ka vantima hi mikarhi ya ku tekeriwa ka vona tindhawu na misava ya vona.

3.3.9 Ku vuyelerisa ku tshembha

Vutlhokovetseri byo sihalala byi tsaleriwa leswaku byi ta vuyisa ku tshembha eka vanhu lava karhaleke, vanhu lava vonaka leswaku a va ha ri na ntshembho eku vileleni ka vona. Hi mhaka leyi Ntuli (1984:134) u paluxa aku: "... are written with the aim of conveying strong convictions about issue or situation". Hi mhaka leyi boxiweke, hi kuma leswaku hi vutlhokovetseri lebyi bya swi kota ku fambisa mahungu ya nkoka na vutiyimiseri hi mhaka yo karhi kumbe xiyimo xo karhi.

3.3.10 Ku vuyisela xiyimo xa ntiyiso

Hi ku tirhisa vutlhokovetseri byo sihalala, vatlhokovetseri va swi kota ku vuyisela xiyimo xa kahle xa ximunhu eka vanhu lava a va tekiwa va ri va xiyimo xa vumbirhi na xa vunharhu. Mhaka leyi yi seketela hi Leshoai (1985:4) loko a ku: "... in terms of Black man's aim of regaining his real image which has been tarnished by the whites who hated and despised him. Mutsari u tiyisisa vuxisi na rivengo leri valungu a va ri na rona eku xiseni no onha xifaniso xa kahle xa vantima.

3.4 YIN'WANA YA MITIRHO YA VUTLHOKOVETSERI BYO SIHALALA

ERIXAKENI

Eka xiyenge lexi hi ta kana hi mitirho yo hambanahambana leyi vutlhokovetseri byo sihalala byi nga yona eka rixaka. Vutlhokovetseri lebyi byi dyondzisa mitlawa yo hambana ya vanhu yo fana na vana, vatirhi, vapfumeri, van'watipolitiki na mihlangano hinkwayo leyi twaka yi tshikeleriwile hi ndlela yihi kumbe yihi. Vutlhokovetseri byo sihalala byi na ntirho wo pfula mahlo ya vanhu leswaku va kota ku vona mhaka yo karhi hi xivumbeko xo hambana na lexo sungula kumbe xa ntumbuluko. Mayelana na mhaka leyi, Milubi (1997:105) u paluxa a ku: "This poetry has come to dominate the black intellectual climate".

Marito lawa ya kombisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi vuye byi tirhisa ngopfu hi swidyondzeki na vatsari van'wana va vantima ku phofula ku vilela ka vona. Ntirho wun'wana i ku hlohotela leswaku vanhu va tshama va lulamile ku endla ntirho wo karhi, va fanele ku

tinghenelerisa eka mitirho yo aka ni ku hluvukisa. Vutlhokovetseri byo sihalala byi tlhela byi nyanyula no lota vanhu ku hanya va nga tshami hi byongo va rivala. Maringa (1992:15) u boxa ntirho wa vutlhokovetseri byo sihalala hi ndlela leyi: “The poetry carried political and social themes, it addressed the day to day life of a black man.”

Mavonelo ya Maringa i ya leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi na mikongomelo ya tipolitiki na ntshamiseko. Byi tlhela byi hlamusela hi vutomi bya wantima bya siku na siku. Miehleketo leyi boxiweke yi yelana ni ya Milubi (1997:107) laha a kombisaka ntirho wa vutlhokovetseri lebyi ku ri ku humesela erivaleni mintlhotlho leyi vantima va nga na yona. Milubi (1997) u boxa marito lawa: “Black South African poetry has manifested itself as a response to numerous challenges that face the Black society”.

I ntirho wa vutlhokovetseri byo sihalala ku vonakarisa timhaka ta nkoka etikweni. Milubi (1992:6) u ya emahlweni a angula hi ndlela leyi: “It reflects on societal problems, values and events and it is a force to be reckoned with”. Vutlhokovetseri byo sihalala byi na ntirho wo humesela swiphiqho leswi humelelaka etikweni. Byi tlhela nakambe byi kombisa nkoka na mikarhi leyi timhaka ti humeleleke ha yona. Vutlhokovetseri lebyi byi hoha ku byi tekela enhlokweni. Milubi (1992:6) u yisa emahlweni a ku: “The poetry exposes the deprivation and oppressive tendencies that have followed colonial conquest and occupation”.

Milubi u tiyisisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi humesela ehandle mitolovelo ya ntshikelelo lowu vangiwaka hi ku khonzisiwa na ku tekeriwa tindhawu. Cronin (1989:40) u paluxa ntirho wa vutlhokovetseri byo sihalala hi ku vula leswaku ‘this is a poetry of testament’. Marito ya Cronin ya kombisa leswaku ntirho wa vutlhokovetseri lebyi i ku endla ntwanano evahwini. Leswi swi vula leswaku hi ku tirhisa vutlhokovetseri byo sihalala, vanhu va kota ku twanana eka timhaka to karhi Cronin (1989:40) u yisa emahlweni a paluxa leswaku: “These are poems that involve aslight heightening of language to carry a special meaning, to give significance to unspeakable”.

Mavonelo lawa i ya leswaku switlhokovetselo leswi swi na ntirho wa ku kurisa no tlhela swi va ni nhlamuselo ya ntikelo. Ntuli (1984:134) u boxa leswi: “By committed poetry we usually understand the works which are written with the aim of conveying strong convictions about some issue or situation”. Hi ku ya hi nhlamuselo leyi tshahiwile, vutlhokovetseri byo sihalala byi tsariwa leswaku byi kota ku tirha ku humesela swikongomelo swa ntikelo mayelana ni leswi humelelaka kumbe swiyimo swo karhi. Barnett (1985:75) u vula leswaku vutlhokovetseri byo sihalala a byi languteki byi hambana na vutlhokovetseri bya ndhavuko hikuva swiphato na

swona swi na swikongomelo, laha hi mikarhi byi phofula mahungu kumbe ku khensa ku hlula. Barnett (1985:75) u swi veka hi ndlela leyi: “Protest in poetry does not appear as an alien element to the traditional African poet, since traditional poems usually had a purpose, often to express a message or glorify war”.

Mhaka leyi yi kombisa vuxaka byintsongo exikarhi ka vutlhokovetseri byo sihalala na swiphato swa ndhavuko. Hi mhaka leyi, Mashinge (1996) u paluxa leswi: “This type of poetry views itself as directly involved in struggle against dominant forms of ideological, literacy and cultural production”. Marito ya Mashinge ya tisa miehleketo ya leswaku ntirho wun’wana wa vutlhokovetseri lebyi i ku lwisana no kanetana ni tshikelelo wa mavonelo, wa matsalwa wahi kumbe wahi na ndhavuko. Leswi swivula leswaku vanhu va fanele ku van i ntshuxeko wa mavonele, wa ku tsala matsalwa na ku kombisa leswi khumbaka ndhavuko, Mashinge (1996) u ya emhlweni a paluxa ntirho wun’wana wa vutlhokovetseri lebyi hi ndlela leyi: “In protest poetry, a black man is no longer viewed as an inferior human being, but as one endowed with unlimited potentials”.

Mhaka leyi boxiweke i ya leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi ni ntirho wo endla leswaku wantima a nga ha languteki a ri munhu wa xiyimo xa le hansi, kambe a languteka a ri munhu loyi a nga na vuswikoti byo fambelana na vumunhu bya yena. Barnett (1985) na yena u kombisa leswaku vutlhokovetseri lebyi byi endla leswaku vanhu va pfukela mfumo ni mafambiselo ya wena. Barnett (1985) u paluxa a ku: “Inevitably most of the poems protest against the state of things in the land”.Hi mikarhi yo tala loko vutlhokovetseri byo sihalala byi tsariwa, byi kombisa manyala na vubihhi leswi humelelaka kumbe leswi vurhangeri byo karhi byi swi endlaka leswo ka swi nga lulamanga. Swin’wana swa swona tanihi xikombiso i ku khomiwa ka vantima hikokwalaho ka mapasi, ku dlawa ka vantima, ku tekeriwa ka vantima misava na matiko ya vona na swin’wana swo tala.

3.5 NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi hi kanerile hi matimu ya vutlhokovetseri byo sihalala, swihlawulekisi swa byona na swivangelo swa vutlhokovetseri lebyi. Hi tlhele hi kana hi yin’wana ya mitirho ya vutlhokovetseri byo sihalala. Eka ndzima leyi landzelaka hi ta xopaxopa swin’wana switlhokovetselo eka tsalwa ra swilo swa humelela.

NDZIMA YA 4

4.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi hi ta xopaxopa swin'wana swa swithokovotselelo eka tsalwa ra **Swilo swa humelela** (2006) hi K.J Ngobeni na S.J Malungana. Hi ta xopaxopa makumembirhi wa swithokovotselelo eka tsalwa leri hi swixopaxopa hi kombisa vusihalari/ku vilela ka swona. Nxopaxopo wa hina wu ta landzelela leswi swithovotselelo swi boxisiweke xiswona eka tsalwa ku ya hi ku landzelelana ka swona.

4.2 SWILO SWA HUMELELA HI K.J Ngoveni na SJ Malungana

4.2.1 Rifu i rin'we

1. Hikokwalaho ka yini ku ri na rifu?
2. Hikuva rifu ra onha.
3. Rifu ra hangalasa,
4. Ra phatlula
5. Ra hangalasa loko ti gomulanile
6. Chava rifu, hikuva i rifu,
7. Rifu a ri na tlhelo,
8. Hikuva ari hlawull.
9. Rifu ri nghena ni le xisefeni,
10. Exinyamini xo tlhoma ri lava kona.
11. Futhi a ri chavi ku gongondzela xisiwana,

12. Ri khwenuta ni switsutsu,
13. Ri bvanyangeta van'wakumi,
14. Hikuva tihlo ra rifu i rin'we
- 15 Hikuva a ri tolovelekanga.
16. Rifu i rin'we
17. Rifu ra xisiwana i rifu,
18. Ri fana ni rifu ra xikhumukana ri nga rifu,
19. Hikuva na yena u ni ngati,
- 20 Rifu ra fana.
21. Hi nga chavi rifu, I ndlela,
22. Phela ri famba e henhla ka mahlwehlwe,
23. Ri tshovelela swigatlu, tinchuguri ni mimondzo ri hundza.
24. Ri gwamula ehenhla ka gwandza, hikuva i muhluri,
25. Rifu i rifu.

(a) Mongo wa xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu leri nga hlawuleka, hambi u xifumi hambi u xisiwana ra nghena. Hambi laha ku nga sirheletywa ra tlula ri nghena. Rifu ra onha naswona a ri papaleteki.

(b) Nxopaxopo wa xithhokovetselo

Eka xithhokovetselo lexi mutsari u komba ku vilela ka yena hi maveketelelo ya yena ya marito. Leswi swi paluxiwa hi mitila leyi landzelaka:

Hikokwalaho ka yini ku ri na rifu?

Hikuva rifu ra onha,

Rifu ra hangalasa,

Ra phatlula,

Ra hlanganisa loko ti gomulanile

(p 2)

Mutsari u tirhisile xivutiso xo pfumala nhlamulo ku kombisa ku vilela ka yena. Marito lawa ya kombisa ku vilerisiwa hi rifu. Mutsari u vuyelerisa rito 'rifu' eka mitila yinharhu ya xitlhokovetselo lexi nga ni mitila ya ntlhanu eka ndzimana yo sungula ku komba ku vilela ka yena hi xiyimo xa rifu emisaveni. Eka ntila wa vumune ni wa vuntlhanu hi kuma mintala leyi nge:

“Ra phatluka

Ra hlanganisa loko ti gomulanile”

(p 2)

Hi kuma mbuyelo wa marito lama yelanaka ya tlhaviketwa eka ntila lowu landzelaka. Mutsari u tirhisile marito ya 'ra phatluka'. Rito 'phatluka' ri vula ku hambanyisa leswi hlanganisiweke hikwalaho ka rifu, vanhu va hambana. Mutsari u tlhela a tirhisa marito ya 'hlanganisa loko ti gomulanile' laha mutsari u tirhisile xiyimelo rito gomulanile ri yimela ku lwa ka tihomu etshangeni. Kambe laha mutsari u vula leswaku na loko vanhu va lwile emutini hikokwalaho ka rifu va hlangana. Ndzimana leyi nga laha hansi yi yisa emahlweni yi kombisa ku chavisa ka rifu hi ndlela leyi:

Chava rifu hikuva i rifu,

Rifu a ri na tlhelo,

Hikuva a ri hlawula.

Rifu ri nghena ni le xisefeni

Exinyamini xu tlhoma ri lava kona.

(P2)

Mutsari u kombisa ntlhaviketo lowu nga kona eka ndzimana ya vumbirhi ntila wo sungula lowu nge: chava rifu, hikuva i rifu na le ka ntila wa vumbirhi lowu nge: “rifu a ri na tlhelo”.

Marito lawa ya komba leswaku rifu a ri tsandzeki, kun'wana na kun'wana ra nghena. Mutsari u hlamusela leswaku rifu ri nghena kun'wana na kun'wana hambila laha ku nga tumbela swinene ra nghena leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito 'xisefeni'. Exisefeni i ndhawu leyi ku hoxiwaka kona mali leswaku makhamba ya nga koti ku yiva. Xisefo a xi rhwaleki / tlakuleki naswona a xi tshoveki. Eka ndzimana ya vanharhu mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku rifu a ri hlawuli hi ndlela leyi:

Futhi a ri chavi ku gongondzela xisiwana.

Ri khwenuta ni switsutsu,

Ri bvanyangeta van'wakumi,

Hikuva tihlo ra rifu i rin'we

Hikuva a ri tolovelekanga (p 2)

Eka mitila leyi mutsari u kombisa leswaku rifu a ri yi hi xiyimo xa munhu. U hluphekile, u na swa le mandleni eka rona swa fana ri vona kuri munhu ntsena swi nga khataleki leswaku u njhani kumbe u na yini. Eka ntila wo sungula na wa vumbirhi mutsari u tirhisile vamavizweni ku nga 'gongondzela' na 'khwenuta ' hinkwawo ya vula ku ndzawuta kasi eka ntila wa vumbirhi na wa vunharhu mutsari u tirhisile vamavizweni ku nga :.' switsutsu 'na 'van'wankumi' hinkwawo marito lawa ya vula nchumu wun'we ku nga ku fuma. Mutsari u tirhisile vutshila lebyikulu a tirhisa vumunhuhati loko a ku:

'Hikuva tihlo ra rifu i rin'we'

Ntila lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku rifu ri vona vanhu hinkwawo ku fana.

Ku yisa emahlweni mutsari u kombisa leswaku rifu a ri hambanyiseki ra fana loko a ku:

Rifu i rin'we

Rifu ra xisiwana i rifu

Ri fana na rifu ra xikhumakani ri nga rifu,

Hikuva na yena u ni ngati,

Rifu ra fana. (p2)

Eka mitila leyi, mutsari u tirhisa riviti 'rifu' ekusunguleni ka ntila wo sungula, wa vumbirhi na wa vuntlhanu kasi eka ntila wa vunharhu u tirhisile 'rifu' kambirhi. Eka ntila lowu u kombisa swiyimo swo hambanahambana swa rifu. Eka ntila wa vumune mutsari u tirhisile xivulavulelo 'u ni ngati' leswi vulaka leswaku hambu loko a ri xifumi na yena wa hanya hikokwalaho wa fanela ku fa. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "Va fana" xa Ngobeni eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela.**

4.2.2 Va fana

- 1 .I Vatsonga va vulaka
2. a hi mina,
- 3.Ve 'mavala ya mfutsu i man'we,
4. U lo swi khwaa!
5. Swa mana wa yena.
6. Phela hi swona,
7. Leswaku swendlo swa n'wana i swa mutswari
8. Hikuva u lo mama
9. U rhokoje vuloyi hinkwabyo,
10. Va fana
11. Mana wa yena a a pfuka
12. A a vindzhuka va ha etlela,
13. A ambala timpiku a ta kota ku haha,
- 14 Yena swi nga n'wi tsandza ha yini?
15. Hikuva va fana.
16. A nga siyanga nchumu,

17. Mona hi wona wa mana wa yena,
18. Vumbabva bee!
19. Ku yiva ke?
20. Hinkwaswo i swa yena, hikuva va fana

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a nga tekela hanyelo ra mana wakwe. Leswi swi seketeriwaka hi xivuriso lexi nga mavala ya mfutsu i yan'we. Swendlo hinkwaswo swi fana ni swa mutswari. Mutswari a ri munhu loyi a ri na vuloyi, a haha a nga siyanga nchumu hambi wu ri mona.

(b) Nxopoxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka ya ku tekela eka mana wa yena. Ndzimana leyi landzelaka yi paluxa hi ndlela leyi:

I Vatsonga va valala

A hi mina

Ve' mavala ya mfutsu i ya n'we

U lo swi khwaa!

Swa mana wa yena (p4)

Marito lawa ya paluxa hilaha n'wana a nga tekela eka vatswari vakwe. Eka ntila wa vunharhu mutsari u tirhisile xivuriso lexi nge: Mavala ya mfutsu i yan'we. Leswi swi vula leswaku swendlo hinkwaswo swi fana ni swa vatswari. Eka ntila wa vumune mutsari u tirhisile riencisi 'khwaa!' swi vula leswaku u swi tekile hinkwaswo a nga siyanga nchumu.

Ku yisa emahlweni mhaka ya ku tekela eka mana wa yena mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Phela hi swona,

Leswaku swendlo swa n'wana i swa mutswari

Hikuva u lo mama

U rhokoje vuloyi hinkwabyo,

Va fana

Marito lawa ya paluxa hilaha mutsari a kombisaka hakona ku tekela vuloyi eka mana wa yena. U tirhisile swivulavulelo 'u lo mama', 'u rhokoje vuloyi' swi paluxa ku tekela vuloyi. Ku rhokoja i ku mama ka xirhodyana eka homu. Leswi vulaka leswaku u teka vuloyi hinkwabyo eka mana wa yena. Ku yisa emahlweni mhaka ya ku tekela vuloyi mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Mana wa yena a pfuka,

A a vindzhuka va ha etlela,

A ambala timpiku a ta kota ku haha,

Yena swi nga n'wi tsandza ha yini?

Hikuva va fana.

Marito lawa ya nga eka mitila yinharhu yi paluxa ku lowa ka mana wa yena. Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile xivulavulelo 'mana wa yena a a pfuka'. Leswi swi vula leswaku mana wa yena a lowa. Dyondzo erixakeni xi dyondzisa vanhu leswaku va nga tekeli mahanyelo lamo biha ya vatswari. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa 'A swi chavisa' xa Ngobeni eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.3 A swi chavisa

1. Swa khale swi fambile.
2. Swi fambile ni moya
3. Hikuva a swi ri moya

4. Moya wo bola
5. Bolelo ro nuhisa tiko
6. Tiko a ri ri sirha ra vaendla- swivi
7. Khale ra mfumo wa Pitori swilo a swi chavisa!
- 8 .Hi nkarhi wa kona a ku hisa.
9. A va nga lavi lava vona
10. Ku vona xo biha na xo saseka
11. A va lava timbula ta miehleketo.
12. Loko wo tokolo!
13. A va gula meno hi hamula.
14. Ti kwihi tinhenha terhu?
- 15 .Ti tumberile evuchavela –whawha.
16. kambe tin’wana ati vuyanga
17. Loko ntshunxeko wu tlhava e Africa –Dzonga
18. Tinhenha leti ti dyiwe hi ngoma ya...
19. Ku ri ku lwela tiko ra va kokwa wa tona
20. Laha ku simekiweke swinkavana swa tona.
21. Van’wana va mbumburhukile kwale ntsinndza
22. Wa baketi ra xihlawuhlawu e Pitori
23. Va n’wana va ha khotswiwile
24. Va n’wana va hundzukile swilema,
25. Futhi lavo tala o vanhu-vito
26. Hikwalaho ka...

(a) Mongo wa xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi xiyimo xa swilo hi nkarhi wa khale ku nga si fika ntshuxeko laha Afrika-Dzonga. Hi nkarhi wa mfumo wa Pitori wa xihlawuhlawu a va nga lavi vanhu lava a va ta kaneta nchumu loko u kaneta a wu khotsiwa. Vo tala va khotsiwile va ya evuchavelahwahwa van'wana va lovile, van'wana i swilema.

(b) Nxopoxopo wa xithhokovetselo

Ku sihalala ni ku vilela eka xithhovetselo lexi ku seketeriwa hi ndzimana leyi nge:

Swa khale swi fambile

Swi fambile ni moya

Hikuva a swi ri moya,

Moya wo bola

Bolelo ro nuhisa tiko

Tiko ari ri sirha ra vaendla –swivi

Khale ka mfumo wa Pitori swilo a swi chavisa!

Eka mitila leyi mutsari u vilerisiwa hi leswi xiyimo a xi ri xiswona hi nkarhi wa khale. Khale ka mfumo wa Pitori wa xihlawuhlawu. Tiko a ri nga pfuni nchumu hikuva vanhu va kona ava ri vadyohi lava a va endla swidyoho. Mutsari u fananisa tiko ni 'sirha'. Sirha i nchumu lowu nga ha pfuneki nchumu.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vilela eka ndzimana ya vumbirhi loko a ku:

Hi nkarhi wa kona a ku hisa

A va nga lavi lavo vona

Ku vona xo biha na xo saseka

A va lava timbulwa ta miehleketo,

Loko wo tokolo!

A va gula meno hi hamula.

(p5)

Eka mitila leyi nga laha henhla mutsari u paluxa leswaku nkarhi wa kona aku bihe ngopfu a va nga lavi lava nga na vutivi lava nga ta hlamula loko wo hlamula a wu biwa. Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile xivulavulelo a ku hisa” swi vula leswaku leswaku a ku bihe ngopfu a ya emahlweni e ka ntila wa vumbirhi a tirhisa xivulavulelo ‘lavo vona ‘swi vula vanhu lava nga na vutivi kumbe lava va tivaka ku hlaya. Eka ntila wa vuntlhanu mutsari u tirhisile vutshila lebyikulu ku paluxa mhaka ya yena hi ku tirhisa riencisi ‘tokolo’! Swi vula ku vula xa nchumu eka ntila wo hetelela

Ndzimana leyi nga laha hansi yi yisa emahlweni yi kombisa ku vilela hi tinhenha leti nga ya fela enyimpini, hi ndlela leyi:

Ti kwihi tinhenha terhu?

Ti tumberile evuchavelawhahwa

Kambe ti n’wana a ti vuyanga

Loko ntshunxeko wu tlhava eAfrika-Dzonga

Tinhenha leti ti dyiwe hi ngoma ya ...

Ku ri ku lwela tiko ra va kokwa wa tona

Laha ku simekiweke swinkavana swa tona.

(p5)

Mutsari u tirhisile xivutiso xo pfumala tinhlamulo ku kombisa ku vilela ka yena. Mutsari u vuyelerisa rito ‘tinhenha’eka mitila yimbirhi eka ndzima leyi nga na mitila ya nkombo ya xithhokovetselo lexi ku komba ku vilela hi tinhenha leti nga ya fela evuchavelahwahwa kasi rito vuchavelawhahwa ku tsutsumeriwaka kona hi ku chava nyimpi.

Eka ndzimana leyi mutsari u paluxa leswaku tinhenha leti ti tumberile evuchavela hwahwa naswona tin’wana a ta ha vuyanga ti lovele kwale hikokwalaho ka ku lwela tiko ra ka vona. Mutsari u tirhisile xivulavulelo ‘ti dyiwe hi ngoma’ swi vula ku lovela e ngomeni. Khale loko majaha ya ri engomeni ya vavanuna loko un’wana wa vona a lova a lovela kwale a va vula leswaku u dyiwe hi ngoma. Laha mutsari u vula leswaku ti lovele enyimpini. Eka ntila wo hetelela eka ndzimana leyi hi kuma marito lawa ‘laha ku simekiweke swinkavana swa tona’, rito

swinkavana i xirhumbyana lexi waka xi omile eka nkava wa n'wana loko a hetile vhiki. Kutani xinkavana lexi xa simekiwa ehansi kwale etikweni leri n'wana a nga tswariwa kona.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa xikolo xa tinxaka hinkwato xa K.J Ngobeni eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela.**

4.2.4 Xikolo xa tinxaka hinkwato

1. Loko ri xile i mphensamphensa.
2. Lavakulu ni lavantsongo i vumaka-maka.
3. Tibazi ni swibazana i vumbhvu, mbhvu, mbhvu...
4. Ku kongomiwa ematlhelweni ya mune ya misava
5. ku yiwa kwihi loko ku nga ri kona e swikolweni
6. Swa tinxaka hinkwato
7. Mandela tiko ra Afrika-Dzonga u ri hlurvurile
8. U ri hlurile e vuhlongeni bya tshikileriwa hi rimenyo.
9. Rimenyo lera xitsotso kambe laha ri modaka
10. Kona ku tshatshamela bya viriviri.
11. A hi nga swi tivi leswaku xiringa xi nga
12. Nghena hi nyangwa wun'we ni nhlampfi,
13. A hi nga swi tivi leswaku na xona xi ni byongo
14. Ku fana ni nhlampfi,
15. U ri lwerile tiko rerhu mungoni ndzina
16. Namuntlha mulungu ni wantima va tshama desika rin'we
17. Xi tshwimberisana ni mulungu n'wana ka ntimeni,

18. Xi vuya xi huma hi risiva ra ndzhengelo
19. Xa mikisela tikhemikali ku tsotsosela leswaku
20. Mabyongo xi na wona.
21. Va kwihi va Verwoerd va ta fa hi xihluku?
22. Va ta dyondza leswaku wantima i munhu na yena.
23. Va tsutsumile va chava ku vona ntiyiso.

(a)Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi xiyimo xa dyondzo eka nkarhi wa sweswi, laha ku nga na ntshuxeko lowu nga lwela hi Mandela. Mulungu na wantima va dyondza ka klilasi yin'we va nghena swin'we hinkwako hambi eswihambukelweni.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka ya kuva vanhu lavakulu na lavantsongo va kongoma eswikolweni. Ndzimana leyi landzelaka yi paluxa hi ndlela leyi:

Loko ri xile i mphensamphensa

Lavakulu ni lavantsongo i vumaka-maka.

Tibazi ni swibazana i vumbhvu, mbhvu ,mbhvu...

Ku kongomiwa ematlhelo ya mune ya misava. (p6)

Eka mitila leyi mutsari u paluxa vanhu lavo tala lavakulu ni lavantsongo va khandziya tibazi na swibazana va ya etindhawini to hambana va ya tokota yona dyondzo. Marito ya 'mphensamphensa' 'vumakamaka' ya kombisa ku va vanhu vo tala va ya hala na hala . Mutsari u ya emahlweni aku:

Ku yiwa kwihi loko ku nga ri kona e swikolweni

Swa tinxaka hinkwato.

Mandela tiko ra Afrika –Dzonga u ri hluvurile.

U ri hluvurile e vuhlongeni byo tshikeleriwa hi rimenyo

Rimenyo lera xitsotso kambe laha ri modaka

Kona ku tshatshamela bya vuriviri.

Eka mitila leyi nga laha henhla mutsari u paluxa kuva vanhu va pfumeleriwa ku ya dyondza eka xikolo xin'wana na xin'wana xa tinxaka hinkwato handle ko hambanisiwa hi mbala leswaku Mandela u tise ntshunxeko wa leswaku vantima va nga ha tshikeleriwi hi valungu. Rito 'rimenyo' eka mutsari u papalata ku tirhisa rito valungu hikuva a a chava nxupulo wa swa tipolitiki ta nkarhi walowo. Hikokwalaho ka ntshunxeko wa Mandela mutsari u paluxa leswi:

A hi nga swi tivi leswaku xi ri nga xi nga

Nghena hi nyangwa wun'we ni nhlampfi,

A hi nga swi tivi leswaku na xona xi ni byongo

Ku fana ni nhlampfi

U ri lwerile tiko rerhu Mungoni ndzina.

Mitila leyi boxiweke yi kombisa kuva mutsari a nga swi tivi leswaku swi nga endlaka ku va wantima na mulungu va nga nghena klilasini yin'we na leswaku a swi nga tiveki leswaku wantima na yena u ni vuswikoti hi tlhelo ra dyondzo na leswaku Mandela u tisile ku cinca e tikweni . Rito 'xiringa' eka xitlhokovetselo lexi i xiyimeri laha ri yimelaka vantima kasi rito 'nhlampfi' ri yimela valungu. Rito 'Mungoni' mutsari u vula Mandela. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa Nkosi xa K.J.Ngobeni eka tsalwa ra vona ra swilo swa humelela.

4.2.5 Nkosi

1. Leswaku i Nkosi u ta vona hi ku rhomba ka muferiwa,
2. Nhlonipho wu kumile ndzhuti wu wisa.
3. Xichavo a xa ha lorhiwi.
4. Swiyila a swa ha ri na ndhawu

5. Leswaku i Nkosi u ta vona hi vinyi
6. E nkosini ku hundzukile enkhubyeni
7. Hi lomu ku sungulaka kona vunghana –vito
8. Hi lomu ku sungulaka kona vukati.
9. Vuxaka bya nkava byi tsemekile,
10. Ku chavelela ku vindzukile na ndzhuti wa ku rhula.
- 11 Lavantsongo a va ha chavi no ngengemisa bokisi.
12. Vanhu vo bokoxela va himetela vaferiwa hi marito ya ku gandzela.
13. Lavakulu vona va giya hi swona.
- 14 .Tirhediyo a ta ha yili.
15. Nala no basuluka wu nga si basuluka hi lahaya...
- 16 I Nkosi wa masiku lawa.
17. Va ri ‘’A ku dyisa’’
- 18 Loko yi wile hi rimhondzo
19. Loko u va komba vuswa ni khavichi u va simurile.
20. Loko u va komba xinkwa xo ke’ jamu u va tsuvurile.
21. I minkosi ya masiku lawa hi ta ku yini?
22. Ximanjhe –manjhe xi hi vonisa swilo.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nkosi wa masiku lawa wu vevukisiwaka. Nkosi wa masiku lawa a wa ha ri na nkoka, a wu hloniphiwi, wu hundzuka nkhuvo, wu nghenelela hi lavantsongo ku xanisiwa muferiwa, ku chayiwa ni swiyanimoya vanhu va ri va landzelela ximanjhemanjhe.

(b) Nxopoxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u komba ku vilela ka yena hi maveketelelo ya yena ya marito. Leswi swi paluxiwa hi mitila leyi landzelaka:

Leswaku i nkosi u ta vona hi ku rhomba ka muferiwa,

Nhlonipho wu kumile ndzhuti wu wisa

Xichavo a xa ha lorhiwi.

Swiyila a swa ha ri na ndhawu (p7)

Mitila leyi laha henhla yi paluxa leswaku enkosini a ka ha hambaniseki ni le ntlangwini hikuva milawu ya khale a ya ha landzeleriwi. Leswaku hi le nkosini swi ta tikomba hi ku rhomba ka muferiwa. Eka ntila wa vumbirhi mutsari u tirhisile xivulavulelo ku paluxa hungu ra yena 'Nhlonipho wu kumile ndzhuti wu wisa swi vula leswaku nhlonipho wu tshama wu ri kona a wu suki eka muferiwa. Loko a xeweta munhu un'wana na un'wana wa khizama. Eka ntila wa vunharhu mutsari u tirhisile xivulavulelo ku paluxa hungu ra yena 'xichavo a xa ha lorhiwi'. Swi vula leswaku xichavo a xa ha ri kona na switsongo. Ntila wa vumune na kona mutsari u tirhisile xivulavulelo ku paluxa hungu ra yena 'swiyila a swa ha ri na ndhawu' a swa ha tirhisiwi.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u ya emahlweni a kombela ku vilela hi ndlela leyi:

Vuxaka bya nkava byi tsemekile

Ku chavelela ku vindzukile na ndzhuti wa ku rhula

Lavantsongo a va ha chavi no ngengemisa bokisi.

Lavakulu vona va giya hi swona

Marito lawa ya kombisa ku vilerisiwa hi ndlela leyi vanhu va nga ha riki na vuxaka bya ngati. Ku chavelela na kona a ka ha ri kona. Vana lavantsongo a va chavi ku tlakula bokisi. Vanhu loko va rila va rila va ri karhi va rhuketela muferiwa kasi lavakulu va swi endlile mbhombo. Ku komba leswaku mutsari u ri va ngengemisa bokisi leswi vulaka ku tlakula u karhi u nga swi koti u tikiwa hikuva swi nga ku ringananga. Eka ntila wa vumune mutsari u tirhisile xivulavulelo 'ku himetela muferiwa hi marito' swi vula ku rhuketela muferiwa.

Ku yisa emahlweni mhaka ya ku vilela, eka ndzimana ya vumune mutsari u kombisa hi ndlela leyi:

Tirhediyo a ta ha yili

Nala no basuluka wu nga si basuluka hi luya.

I nkosi wa masiku lawa.

Va ri: “A ku dyisa”

Loko yi wile hi rimhondzo

Mhaka leyi tshahiweke yi yisa emahlweni mhaka ya ku vilerisa hi leswi masiku lawa hambi ku fiwile vanhu a va chavi ku chayisa swiyanimoya. Muferiwa na yena ku nga si va khale wa famba va ku hi wona nkosi wa masiku lawa loko ku dlayiwile homu ve ri a ku dyisa. Rito ‘nala’ i swiambalo leswi ambariwaka hi munhu loyi a nga feriswa swa ntima. Swiambalo leswi swi ambariwa masiku hinkwawo a swi cinciwi kutani loko lembe ri ya hela swi va swi basulukile. Loko ku hele lembe hi kona ku swekiwaka byalwa byo hlulula swiambalo leswi. Ku komba leswaku muferiwa u sungule ku famba ku nga se hela nkarhi mutsari u vula leswi: “nala no basuluka wu nga si basuluka hi luya”. Ntila wo hetelela wa ndzimana leyi mutsari u tirhisile xivulavulelo ku paluxa nhungu rakwe loko a ku ‘yi wile hi rimhondzo’ swi vula leswaku ku dlayiwile homu.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Ntshuxeko” xa K.J Ngobeni eka tsalwa ra yena ra **Swilo swa humelela**.

4.2.6 Ntshuxeko

1. Ntshuxeko ha wu vona, hayi lowu:
2. Vadyondzi vo hatima kunene hi ku dya furu.
3. Vadyondzi va phemeka kunene hi ku lovha
4. Mukamberi a nge wu veki nkondzo exikolweni,
5. Mukamberi a nge humi na le hufisini yakwe.

6. Nkharisa wa tolweni wu celeriwile.
7. Vadyondzi ava ha tekeriwi enhlokweni
8. Vadyondzi a va ha pfuli ni milomu
9. Vadyondzi hi vona va dzaberisaka mathicara.
10. Mathicara ko va tinyimpfu
- 11 .Nkarhi wa ku dyondza a wa ha tiviwi
12. Exikolweni vo ya eku vundzeni.
13. Ntirho wa tihomu va tekile khale.
14. Ku khoma njiya eka vona i ku tsutsuma.
15. Loko xikombelo xi ku pfhalakaxa!
16. Van'wana va vona mapapa ya ntima
17. Van'wana va etlela va yimile
18. Van'wana va tikondza timpfalo,
19. Va ku: I ku hundzuka ka silabasi
20. A hi swona i ntshunxeko-vito

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ntshunxeko lowu nga kona eswikolweni masiku lawa laha vadyondzi va tifumaka na ku va xanisa vadyondzisi hikuva a ka ha biwi. Vadyondzi na vona va tiphinaka hi ku lovha ku ya exikolweni. Vakamberi na vona va chava ku ya kambela eswikolweni. Kambe loko xikambelo xi fika swi tlhela swi tika.

(b) Nxopoxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka ya ku vilela. Ndzimana leyi landzelaka yi paluxa hi ndlela leyi:

Ntshuxeko ha wu vona, hayi lowu:

Vadyondzi vo hatima kunene hi ku dya furu.

Vadyondzi vo phemeka kunene hi ku lovha

Mukamberi a nga wu veki nkondzo exikolweni

Mukamberi a nge humi ni le hofisini yakwe.

Eka mitila leyi mutsari u paluxa mhaka ya ntshunxeko lowu nga kona eswikolweni lowu nga riki lowunene. Vadyondzi va tilawula. Vadyondzisi na vona va tilawula va lovha ku ya entirhweni. Vakamberi va chava ku ya kambela eswikolweni. Mutsari u tirhisile xivulavulelo ‘vo hatima kunene hi ku dya furu’ leswi vulaka leswaku va nyuherile hi ku tiphina. Eka ntila wa vunharhu mutsari u tlhele a tirhisa xivulavulelo ku paluxa mhaka ya yena ‘vo phemeka kunene hi ku lovha ‘ swi vula leswaku va nyuherile hi ku xwa exikolweni ‘a nge wu veki nkondzo exikolweni’i xivulavulelo lexi kumekaka eka ntila wa vumune xi vula leswaku a nge ti exikolweni.

Ku yisa emahlweni mhaka yo vilela mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Nkharisa wa tolweni wu celeriwile,

Vadyondzisi a va ha tekeriwa enhlokweni

Vadyondzisi a va ha pfuli ni milomu

Vadyondzi hi vona va dzaberisaka mathicara

Mathicara ko va tinyimpfu

Marito lawa ya paluxa hilaha mutsari a vilelaka hakona hi leswi swi humelela eswikolweni manguva lawa. Vana va nga ha biweki hi vadyondzisi va vona. Vadyondzi a va ha swikoti na ku tshinya vana. Vadyondzi a va ha hloniphiwi naswona vadyondzisi va pfumala hinkwaswo. Vadyondzi hi vona va xanisaka vadyondzisi. Mutsari u tirhisile marito ya ‘nkharisa wa tolweni wu celeriwile’ eka ntila wo sungula wa ndzimana ya vumbirhi ku komba leswaku khale vana

a va biwa eswikolweni kambe sweswi a va ha biwi. Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u tirhisile xivulavulelo ‘a va ha pfuli milomu’ ku kombisa leswaku a va ha hlamuli nchumu. Ku paluxa leswaku vadyondzi hi vona va xanisaka vadyondzisi hi twa mutsari a ku ‘va dzaberisaka mathicara’. Eka ntila wo hetelela hi twa mutsari a vula leswaku vadyondzisi ko va tinyimpfu, hileswaku i vanhu vo rhula.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vilela eka ndzimana yo hetelela loko a ku:

Loko xikombelo xi ku pphalakaxa!

Van’wana va vona mapapa ya ntima.

Van’wana va etlela va yimile

Van’wana va tikandza timpfalo

Va ku! “I ku hundzuka ka silabasi”

A hi swona i ntshuxeko -vito

Marito ya mutsari ya komba leswaku loko xi kambelo xi fika van’wana a va voni nchumu emaphepheni van’wana a va etlela hi ku hlaya tibuku. Van’wana va tikhongotela hi ku vula leswaku i ku cinca ka silabasi. Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile ri encisi “pphalakaxa!” swi komba ku fika hi ku hatlisa swi nga languteriwanga. Eka ntila wa vumbirhi mutsari u tirhisile xivulavulelo ku sasekisa hungu ra yena. ‘va vona mapapa ya ntima’ swi vula leswaku a va voni nchumu. Ku komba leswaku van’wana va hlaya vusiku hinkwabyo mutsari u tirhisile marito lawa: ‘van’wana va etlela va yimile.’ Ku komba leswaku van’wana va tikhongotela eka ntila wa vumune mutsari u tirhisile marito ‘va tikandza timpfalo.’

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa ‘Xana i vuphorisa ke?’ xa K.J Ngobeni eka tsalwa ra yena ra **Swilo swa humelela**.

4.2.7 Xana i vuphorisa ke?

1. Masiku lawa ku tirha rhambu ra mfenhe,
2. Vuphorisa bya kona byi na mahlo.
3. I nkateko ku va munhu a tikuma a nghena.

4. Pasi na xipencele swa laveka loko u nga si nghena.
5. Famba mangala nandzu u nga ri na xaka,
6. U ta tlhela na saka ra tingana.
7. Hikuva na u n'we wa mhamba a nga ku phalli.
8. Loko ku fika xaka wongi wo luma hi tinhwala.
9. Hinkwavo va tlakusa tipensele va tsala.
10. Hi ku copeta ka tihlo u ta yi vona yi huma khwela-mahala.
11. Loko wa ha hlamarile u ta yi vona yi vuya na muhehli.
12. Xexo i xin'wana –manana
13. Xi le ngatini
14. Hi tlhelo va n'wana i swigevenga
15. Hi vona va vutla makhiya ya mimovha ya varhu
16. Hi vona tinhwala ni mataya ya xikontiri
17. Hi vona va lahlaka ntila wa nandzu wa vugevenga
18. Hi vona va yivaka tifayili
19. Mundzuku ka siku u to twa va ku:
20. Nandzu wa Nandzumuni wu borile
21. Xana hi byo vuphorisa ke?

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vuphorisa bya masiku lawa lebyi nga ha faneki ni bya khale. Ku nghena eka byona swi tika ngopfu. Maphorisa ya kona a ya ha tirhi leswi a va fanele va tirhisa swona. Va tirhisa xin'wana manana loko va nga ku tivi a va ku pfuni. Kambe loko va ku tiva va ku hatlisela ngopfu.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mhaka ya ku vilela eka xitlhokovetselo lexi yi paluxiwa hi mitila leyi landzelaka:

Masiku lawa ku tirha rhambu ra mfenhe.

Vuphorisa bya kona byi na mahlo

I nkateko ku va munhu a tikuma a ngenile

Pasi na xipencele swa laveka loko u nga si nghena.

Mutsari u tirhisile xivulavulelo ku komba ku vilela ka yena eka ntila wo sungula 'ku tirha rhambu ra mfenhe' swi vula leswaku va nyikana hi xivona kasi eka ntila wa vumbirhi u tirhisile vumunhuhati 'vuphorisa bya kona byi na mahlo' swi vula vuphorisa bya kona bya hlawula leswaku byi nyikiwa mani. Eka ntila wo hetelela hi kuma xivulavulelo 'pasi na xipencele' ku komba leswaku u laveka swilo swo tala swinene.

Ndzimana leyi nga hansi yi yisa emahlweni yi kombisa ku vilela mayelana na vuphorisa bya manguva lawa.

Famba mangala nandzu u nga ri na xaka,

U ta tlhela na saka ra tingana.

Hikuva na un'we wa mhamba a nge ku phalali.

Loko ku fika xaka wongi wo luma hi tinhwala,

Hinkwavo va tlakusa tipensele va tsala.

Mitila leyi boxiweke yi kombisa ku vilela ka mutsari hi matikhomele ya maphorisa lawa ya tirhaka hi vuxaka. Loko u nga ri na xaka kumbe ku tiva un'wana u nge pfuniwi kambe loko ku ta loyi a nga na xaka u pfuniwa hi xihatla.

Xitlhokovetselo lexi xi tlhela xi kombisa mhaka ya ku vilela eka mitila leyi nge:

Hi ku copeta ka tihlo u ta yi vona yi huma khwela –mahala

Loko wa ha hlamarile u ta yi vona yi vuya na muhehliwa

Xexo i xin'wana –manana

Xi le ngatini

Va hefemula moya wo tenga wa xona.

Eka ndzimana leyi mutsari u sungula ntila wo sungula hi xivulavulelo 'ku copeta ka tihlo' swi vula nkarhi lowu nga hetiki mbilu kumbe hi ku hatlisa hi tlhela hi kuma rivita vito 'khwela-mahala' i vito ra movha wo rhwala va ehleketeriwa 'vhene'. Mutsari u boxa mhaka ya leswaku loko ku pfuniwa xaka a swi hlweli ku va ku khomiwa muehleketeriwa.

Eka ndzimana yo hetelela mutsari u tirhisile mitila leyi landzelaka ku kombisa ku vilela hi maphorisa ya manguva lawa.

Hi tlhelo van'wana i swigevenga

Hi vona va vutlaka makhiya ya mimovha ya vanhu

Hi vona tinhwala ni mataya ya xikontiri.

Hi vona va lahlaka ntila wa nandzu wa vugevenga

Hi vona va yivaka tifayili.

Mundzuku ka siku u to twa va ku:

Nandza wa Nandzumuni wu borile

Xana hi byo vuphorisa ke?

(p9)

Eka ndzimana leyi mutsari wa ha vilerisiwa hi vuphorisa lebyi nga kona masiku lawa hikokwalaho ka leswi byi taleke swihoxo na swisololo. Mutsari eka mitila ya ntlhanu u vuyerisa xitwananisi 'hi' emasunguleni ya mitila ku kombisa ku vilela ka yena leswaku vuphorisa lebyi byi endla na leswaku milandzu yi herisiwa swi nga fanelanga. Mutsari u heta xitlhokovetselo xa yena hi xivutiso xo ke nhlamulo.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "Hi ta kota no pfula milomu" xa K.J. Ngobeni eka tsalwa ra yena ra *Swilo swa humelela*.

4.2.8 Hi ta kota no pfula milomu

1. Mbhonyo wa munyama wa ntima dzwii!

2. Mukhalabya wa xikwembu u mbhonyolurile.
3. U khome tihosi hi makanyeka hi landzelela.
4. U pfule gondzo hi nyarhula hi rona.
5. U kulurile nyuku wo tshuka juu hi nyenya.
6. U humile mati hi nyama hi nhlata.
7. Hi hlekisiwile hi huwelelo ra xirilo xakwe.
8. Hi hlekisiwile hi huwelelo ra xirilo
9. E tikweni ra swipfhamongo hi chavile,
10. Ku nwi tsatsangula u ta hi voningela,
11. Hi n'wi vula xiharhi xo tshama enhoveni.
12. Nkosi na xirilo a vokotsela hina.
13. Swipfhamongo swi kolwile xilo xin'we,
14. Ku boha yena I ku n'wi ambexa vutlhari,
15. Vutlhari byo endlela leswaku hi vona ndlela,
16. Matshan'weni yo gugurhutla emunyameni.
17. Namutlha swipfhamongo swi wele hi tilo,
18. Swi n'wi tsatsavurile handle ko kayidziwa,
19. A haha a ta phatsama eka rikwavo,
20. A nga kohlanga vana va mana wakwe,
21. Namuntlha misava yi huma mandlhozi,
22. Misava ya ninginika hikwalaho ka yena,
23. Na he vapoxeleni hi kota no pfula milomu,
24. Hi byaka ku hundza ni nhlampfi-ncila.
25. Hi voningiwile a ahi to yini?

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku khomiwa ka Mandela. Leswi a nga xanisekisa swona ekhotsweni ni ku humesiwa ka yena ekhotsweni. Ku humesiwa ka yena ekhotsweni swi hi endle vanhu hi kota na ku vulavula xin'wana na xin'wana hikokwalaho ka ntshuxeko lowu a nga wu tisa na ku hi pfula mahlo.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka hi ndzimana leyi landzelaka:

Mbhonyo wa munyama wa ntima dzwii!

Mukhalabya wa Xikwembu u mbhonyolurile

U khome tihosi hi makanyeka hi landzela,

U pfule gondzo hi nyarhula hi rona. (p14)

Eka mitila leyi mutsari u paluxa munyama lowu a hi ri eka wona. Mandela u hi humesile emunyameni a tlhela a hi hlakulela ndlela leswaku hi famba hi ntshuxekile. Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile riencisi 'dzwii!' ku komba leswaku munyama wa kona a wu ntime ngopfu. Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa ku xanisiwa ka Mandela. Laha a nga humanga nyuku lowu a wu nyenyetsa ngopfu na xirilo xa yena lexi a xi hlekisa vanhu. Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile riencisi 'juu!'. Leswi vulaka ku tshuka.

Hi marito ya yena mutsari u ri:

U kulurile nyuku wo tshuka juu hi nyenya,

U humile mati hi nyama hi nhlata,

Hi hlalerile ku cinisiwa ka yena gija,

Hi hlekisiwile hi huwelelo ra xirilo xakwe, (p14)

Eka ntila wa vumune mutsari u tirhisile xivulavulelo 'ku cinisiwa gija' leswi vulaka ku xanisiwa.

Ku yisa emahlweni mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Namuntlha misava yi hume mandlhozi,

Misava ya ninginika hikwalaho ka yena,

Na he vapoxeleni hi kota no pfula milomu,

Hi byaka ku hundza ni nhlampfi-ncila

Hi voningiwile a hi to yini?

(p14)

Eka mitila leyi mutsari u tirhisile vumunhuhato ‘misava yi hume mandlhozi ku kombisa leswaku misava yi hundzukile yi tlhela yi ninginika hikwalaho ka mukhalabya loyi. Ntila wa vunharhu eka ndzimana yo hetelela hi kuma marito ya ‘vapoxeleni’ swi vula vanhu vo ka va nga ri na ntikelo. Eka ntila lowu u tirhisile xivulavulelo ‘ku pfula milomu’ leswi vulaka ku vulavula. Leswaku vanhu lava vo ka va nga ri na ntikelo va kote ku vulavula va nga ri na xipimelo hi swi vona hi marito yaku “byaka”. Mutsari u tirhisile rivitavito ‘nhlampfi-ncila’ i vito ra hlampfi. Mutsari u heta xitlhokovetselo xa yena hi ku tirhisa xivutiso xo pfumala nhlamulo.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Mpfinyo” xa K.J. Ngoveni eka tsalwa ra yena ra **Swilo swa humelela**.

4.2.9 Mpfinyo

1. Vusiwana byi endlile xisaka etimbilwini ta madodomedzi.
2. Misava ya namutlha yi hlundzukile
3. Swilo swi yimile hi tinhloko,
4. Papa ra ntima ri pfarile tinyeleti ta vumunhu

5. Vavanuna va manguva lawa i timhisi ta milenge mimbirhi,
6. Swi endliwa hi yini swa ku hundzuka swiharhi evanhwini?
7. Vanhu namutlha i timbuti na tihomu
8. Nawu wa vuhlayiseki wa kandziyeriwa wuri karhi wu hanya.
9. Xikhale xi bikula mihloti xi rilela vatukulu va Adamu.

10. Vativi va ku chayela tihomu hi vona va tshovi va majoko.
11. Vativi va ku byala mbewu hi vona va byalaka mfava
12. Vusiku namuntlha byi hungukile.
13. Hikokwalaho ka yini ku vonakala ku khanela emunyamini?

14. Namuntlha misava yi le ku tshweni.
15. Namuntlha tihuku a ta ha hloniphiwi na tona ta pfinyiwa.
16. Namuntlha swifuwo swi hundzuriwa vavasati.
17. Hakunene misava yi hluvukile.

18. Timbhuri ta rixaka ti pfindlukile bya mati exihlobyeni
19. Vavasati va namutlha va pfinya vavanuna.
20. Misava leyi namutlha i muti wa Sodoma
21. Vuphukuphuku byi byarile vugevenga eka vavasati na vavanuna
22. Switiko swa ntwanano swi timekile.
23. Tintshava ta rirhandzu ti mbundzukile.
24. Ku lo sala ntsena ku hlambanyisa.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vubihi lebyi nga kona manguva lawa bya mimpfinyo. Vavanuna va pfinya va pfinya na swifuwo tihuku, timbuti na tihomu. Vavasati na vona va pfinya vavanuna. Rirhandzu na ntwanano a swa ha ri kona emisaveni.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ku sihalala ni ku vilela eka xitlhokovetselo lexi ku seketeriwa hi ndzimana leyi nge:

Vusiwana byi endlile xisaka etimbilwini ta madodomedzi,

Misava ya namuntlha yi hundzukile

Swilo swi yimile hi tinhloko,

Papa ra ntima ri pfarile tinyeleti ta vumunhu.

(p16)

Hi mitila leyi mutsari u vilerisa hi leswi vusiwana byi nga aka etimbilwini ta vanhu vo ka va nga tlharihanga. Leswi swi tikomba hi ku tirhisa rito ‘madodomedzi’. Rito ‘madodomedzi’ ri vula vanhu lava va nga ehleketeki swinene. Mutsari u vula leswaku misava yi cincile. Swilo a swa ha yimanga kahle. Mutsari u tirhisile marito ya ku yima hi nhloko. Kasi hi ntiyiso hi tiva leswaku ku yimiwa hi milenge leswi i xikombiso xa leswaku swilo a swa ha yimanga kahle. Vanhu a va hari na mahanyelo.

Ku yisa emahlweni mhaka yo vilela no sihalala mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Namuntlha misava yi le ku tshweni.

Namuntlha tihuku a ta ha hloniphiwi

na tona ta pfinyiwa.

Namuntlha swifuwo swi hundzuriwa vavasati.

Hakunene misava yi hluvukile.

(p16)

Eka mitila leyi mutsari u tirhisile rito namuntlha eka mitila minharhu leyo sungula ku kombisa swiyimo swo hambana. Mutsari u paluxa leswaku tihuku na swifuwo swa pfinyiwa. Eka ntila wo hetelela mutsari u tirhisile xikhovolelo loko a ku misava yi hluvukile. Rito ‘nhluvuko’ ri vula ku humelela ka swa kahle etikweni leswi tlakusaka tiko. Kambe mpfinyo i nchumu lowu twisaka misava ku vava. Xitlhokovetselo lexi landzeleka i xa “Vakamberi” xo hetelela xa K.J. Ngobeni eka tsalwa ra yena ra **Swilo swa humelela.**

4.2.10 Vakamberi

1. Swikolo swi dyondziwa hi ku rhandza.
2. Vadyondzi vutilawuri byi le ka vona.
3. Yunifomo va ambala hi ku titwela
4. Mathicara ya cinisiwa rhuvurhuvu
5. N’wana na thicara va khomana hi thwii!
6. Vakamberi xo xi endla ku hava.
7. Leswi na maphepho va nga hava ri lele.

8. Dyondzo va lo xokonyoleriwa hakunene
9. Muxokonyoleri wa kona u khuluke na Ritavi
10. Na fayili yona u khulukile na yona.

11. Vakamberi va diziwa bya swipitikopo.
12. Rhulani wanga ku feyila swa yila.
13. Mhe rharhi wakwe ndzi nga majisitarata.
14. Mthavini wa ka n'wina a nge wu voni ntlangu.
15. Mi nga ncini? Swona mi ri wa ka mani xivongo?

16. Vakamberi namuntlha i mavito ntsena,
17. Ntirho wa vona do, ku hava,
18. Xa vona i vudyela na vugwinyata ntsena,
19. Hambi kona va ta khawula ku chucha,
20. Yi kona Khomixini ya Ntiyiso na Ndzivalelano.

21. He hi tiva vakamberi va tolo na tolweni,
22. Mudyondzi yunifomo a a ambala hi nkanu,
23. Thayi eka thicara a yi ri xikolokolo nguvu ya Pitori
24. Xikambelwana ku jumbela a wu hlongoleriwa makumu.
25. Thicara ku rhandzana ni n'wana wa xikolo
26. A a ta swi phela ehansi
27. Kambe hinkwaswo leswi i ku hlambanyisa ntsena.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vakamberi va masiku lawa lava vo ka va nga ha ri na ntikelo. Vana va manguva lawa vo ka va nga ha chaviki vadyondzisi va vona kambe ku ri vona va xanisaka vadyondzisi. Maambalelo eka mudyondzi ni mudyondzisi a swa ha endliwi hilaha swi faneleke.

(b) Nxopaxopo wa swithokovetselo

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisa hi leswi humeleshaka eswikolweni manguva lawa laha vana va nga ha ambaleki na yunifomo na kona ku ya eswikolweni va ya hi ku rhandza. Marito yaku ‘cinisiwa rhuvurhuvu’ eka ntila wa vumune i xivulavulelo. Swi vula ku xanisiwa. Eka ntila wo hetelela hi kuma riencisi ‘thwii!’ swi vula ku ba. Mutsari u kombisa ku vilela ka yena hi leswi swi humeleshaka eswikolweni hi ndlela leyi:

Swikolo swi dyondziwa hi ku rhandza.
Vadyondzi vutilawuri byi le ka vona.
Yunifomo va ambala hi ku titwela
Mathicara ya cinisiwa rhuvurhuvu
N’wana na thicara va khomana hi thwii! (p17)

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a kombisa leswaku vakamberi va kona a va na tidyondzo ta le henhla. Dyondzo ya kona a yi nyawuli na vona vadyondzisi va kona a va hari kona. Mhaka leyi ya ku vilela yi thela yi ya emahlweni eka mitila leyi nge:

Vakamberi xo xi endla ku hava.
Leswi na maphepha va nga hava ri lele.
Dyondzo va lo xokonyoleriwa hakunene
Muxokonyoleri wa kona u khuluke na Ritavi
Na fayili yona u khulukile na yona. (p17)

Eka ntila wa vunharhu hi kuma rito ‘xokonyoleriwa’ ri humaka eka riendli “xokola” leswi vulaka ku humesa swilo leswi nga manyiwa na kona swi huma hi swintsongotsongo. Mutsari u vula dyondzo. Rito ‘muxokonyoleri’ ri vula mudyondzisi. Eka ntila wa vumune ku na xivulavulelo lexi vulaka leswaku mudyondzisi wa kona a nga ha ri kona u fambile na fayili.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana yo hetelela a ku:

He hi tiva vakamberi va tolo na tolweni,
Mudyondzi yunifomo a a ambala hi nkanu,
Thayi eka thicara a yi ri xikolo-kolo nguvu ya Pitori
Xikambelwana ku jumbela a wu hlongoleriwa makumu.

Thicara ku rhandzana ni n'wana wa xikolo

A a ta swi phela ehansi

Kambe hinkwaswo leswi i ku hlambanyisa ntsena. (p17)

Eka ntila wo sungula wa ndzimana leyi mutsari u tirhisile vutsemarito 'he' matshan'weni ya hina a tlhela a tirhisa xivulavulelo 'tolo na tolweni' swi vula khale. Mutsari u vilerisiwa hikuva eka vakamberi va khale yunifomo a yi boha na thayi eka mudyondzisi a yi boha. Ku komba leswaku thayi a yi boha hi vona hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'xikolo-kolo nguvu ya Pitori'. Ku rhandzana na n'wana wa xikolo a wu yimisiwa ku tirha. Mutsari u tirhisile xivulavulelo 'A a ta swi phela ehansi', swi vula leswaku a wu ta pfuka u nga ha swi endlenga.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "N'weti" xo sungula xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.11 N'weti

1. Wu humile wu basa wu ku paa!
2. Swihlangi swi humile swi khana.
3. Vusiku byi dayiniwile.
4. Mahlo ya helela ekule.
5. Vutomi byi khanyisiwile
6. Hi wena Mesiya.
7. A wu file,
8. Kambe namuntlha u pfukile
9. Mikulungwana yi twala ekule
10. Vutsonga byerhu byi dayinekile
11. Byi pholichiwile byi vangama tanihi dayimna

12. A byi pfindlukile,
13. Kambe namutlha byi tengile
14. Tanani n'wina tinxaka timbe hi khana swin'we hi milawu ya Xitsonga
15. Humelela wena Mutsonga-xidzi u tamele vunhenha bya Nghunghunyana.
16. Tanani n'wina Vatsonga va madoroba hi ta tumba

17. swa tolo ni tolweni.
18. Hikuva se n'weti wu xile.

19. A xi file Xitsonga xa rixaka.
20. Namuntlha xa hanya exikarhi ka tindzimi leti feke.
21. Tinyani n'wina vatsonga verhu.
22. Khomani buku na pensele swi tiya
23. Tsalani leswi swi rivariweke
24. Kutani Xitsonga xi ta hanya,
25. Hikuva ku hanya ka Xitsonga I ku hanya ka Vatsonga.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ririmi ra Xitsonga leri a ri file kambe sweswi ri nga pfuka ri voninga ku fana na n'weti. Mutsari u fananisa ririmi ra Xitsonga na Mesiya loyi a nga fa a tlhela a pfuka. Xi hlohlotela Vatsonga leswaku va ya emahlweni na ku tsala tibuku ta Xitsonga.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku va n'weti wu basile ngopfu vusiku byi sasekile munhu a kota na ku vona ekule vana na vona va tlanga ku saseka. Hi mhaka leyi mutsari u boxa a ku:

Wu humile wu basa wu ku paa!
 Swihlangi swi humile swi khana.
 Vusiku byi dayiniwile.
 Mahlo ya helela ekule.

(p28)

Eka ntila wo sungula wa ndzimana yo sungula mutsari u tirhisile riencisi 'paa!' ku komba leswaku n'weti a wu basile swinene kasi eka ntila wa vumbirhi mutsari u tirhisile rito 'khana' ku komba leswaku vana a va karhi va tlulatlula. Mutsari u paluxa leswaku vusiku a byi pendziwile. Ku kombisa leswaku munhu a kota ku vona swa le kule mutsari u tirhisile marito ya 'mahlo ya helela ekule'.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku pfuka ka Xitsonga loko a ku:

Swihlangi swi humile swi khana.
Vusiku byi dayiniwile.
Mahlo ya helela ekule.
Vutomi byi khanyisiwile
Hi wena Mesiya.
A wu file,
Kambe namuntlha u pfukile
Mikulungwana yi twala ekule
Vutsonga byerhu byi dayinekile
Byi pholichiwile byi vangama tanihi dayimna (p28)

Eka ndzimana leyi mutsari u fananisa ririmi ra Xitsonga na Mesiya loyi a nga fa a tlhela a pfuka. Ririmi leri a ri file kambe sweswi ri pfukile. Laha mutsari u tirhisile vumunuhati loko a ku: A wu file kambe namuntlha u pfukile. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku pfuka ka ririmi ra Xitsonga loko a ku:

A byi pfindlukile,
Kambe namutlha byi tengile
Tanani n'wina tinxaka timbe hi khana swin'we hi milawu ya Xitsonga
Humelela wena Mutsongaxidzi u tamele vunhenha bya Nghunghunyana.
Tanani n'wina Vatsonga va madoroba hi ta tumba
swa tolo ni tolweni.
Hikuva se n'weti wu xile. (p28)

Marito ya mutsari ya komba leswaku a xi thyakile kambe sweswi xi basile Xitsonga xa ka hina nakambe mutsari u paluxa leswaku Vatsonga a va tivonakarisi tanihi nhenha hosi ya vona ya Vatsonga Nghunghunyana hikuva se n'weti wu xile.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "A ha ri kona" xa S.J. Malungana eka tsalwa ra yena ra **Swilo swa humelela.**

4.2.12 A ha ri kona

1. Mabeldhe wa hahani,
2. Vutomi bya yena a byi ri ndzhope.
3. Ndzhope wa masiku wa vusiwana mbuya! A a ri jaha,
4. Jaha ra rhumbi ra swa tolo na tolweni.

5. U fambile,
6. Vukhale bya yena a byi rungula miri wa yena.
7. Miri wa yena a ku ri nsimu.
8. Nsimu ya swigodo swa mavele ya n'waxemu.
9. Mavoko wona a ma ri ntshuri,
10. Ntshuri wa ku komba ku tsandzeka ku
11. Vumba nsaseko wa tolo na tolweni.

12. Vatukulu va hlakahla tinhloko. Wena Gwambe n'wi amukele
13. Hikuva misava yi tsandzeka ku aka vuxaka na yena
14. Matlhari ya rixaka, vukari bya ndzhukano wa rifu.
15. Ya n'wi hahlula mbilu ya rhumbi ra swa tolo na tolweni.
16. Mihandzu ya dyondzo a yi hlanta hi nomu wa vudyuhari.

17. Vatukulu va hlakahla tinhloko.
18. Khokholo ra vutomi ri biya vunene bya vona.
19. Vutivi byi va endlela malembe ya misisi.
20. Yindlu ya rixaka yi fuleriwa hi ribye.

21. Malembe ya nyamalala,
22. Mapapa ya ntima ya n'wi mita,
23. Ku sala ntsena xihlambanyiso etimbilwini ta vatukulu.
24. Hanci ya swa rivala yi haha hi timpapa ta gondzo ra rifu.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Mabeldhe loyi khale ka yena a ri jaha ra xisiwana miri wa yena a wu karhele, kambe byongo bya yena a byi tele hi vutivi bya swa khale ni dyondzo. Mukhalabya loyi a ri eku lweni a lwela vutomi kambe u hetelele a lova.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutsari u paluxa ku lova ka n'wana hahani wa yena Mabeldhe loko a ku:

U fambile,
Vukhale bya yena a byi rungula miri wa yena.
Miri wa yena a ku ri nsimu.
Nsimu ya swigodo swa mavele ya n'waxemu.
Mavoko wona a ma ri ntshuri,
Ntshuri wa ku komba ku tsandzeka ku
Vumba nsaseko wa tolo na tolweni. (p32)

Eka ntila wo sungula wa ndzimana ya vumbirhi mutsari u tirhisile xisasi 'U fambile' swi vula leswaku u file. Mutsari u tirhisile vutshila lebyikulu ku kombisa leswaku miri wa yena a wu nga ha pfuni nchumu hi twa a tirhisa marito lawa 'nsimu ya swigodo swa mavele ya n'waxemu'.

Mutsari u ya emahlweni a ku:

Wena Gwambe n'wi amukele
Hikuva misava yi tsandzeka ku aka vuxaka na yena
Matlhari ya rixaka, vukari bya ndzhukano wa rifu.
Ya n'wi hahlula mbilu ya rhumbi ra swa tolo na tolweni.
Mihandzu ya dyondzo a yi hlanta hi nomu wa vudyuhari. (p32)

Ntila wo sungula mutsari u tirhisile vito ra 'Gwambe' Gwambe i kokwani wa Mutsonga un'wana na un'wana. Mutsari u vula leswaku swikwembu a swi n'wi amukele misava ya n'wi

landzula. Mutsari u tirhisile marito ya ‘ndzhukano wa rifu’ ku komba leswaku ku hava loyi a tsakelaka rifu. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vilela hikwalaho ka rifu loko a ku:

Malembe ya nyamalala,
Mapapa ya ntima ya n’wi mita,
Ku sala ntsena xihlambanyiso etimbilwini ta vatukulu.
Hanci ya swa rivala yi haha hi timpapa ta gondzo ra rifu. (p32)

Mutsari u hetelela hi ku paluxa leswaku malembe ya hela, ku hanya swa hela. Ku sala xihlambanyiso eka vanhu ni vatukulu. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Mhisi ya vurhonga” xa S.J. Malungana eka tsalwa ra yena ra **Swilo swa humelela**.

4.2.13 Mhisi ya vurhonga

1. Vurhonga byi lungelela nsaseko wa siku ra ku vonakala
2. Tinyanyana ta vusiku ti ba miloti yo khatisa.
3. Tihuku tona ti hi vikela vumundzuku bya siku rintshwa,
4. Mapapa ya hi rhangela ndlela.
5. Mhisi yi tlulatlula exirhapeni xa masirha.
6. Vafi va etlela muguzalala
7. Vahanyi va timiwa marito hi ntima wa nsiti.
8. Tihuku ti dlawa hi moya wa ximbhawula.
9. Moya wa vurhonga wu hi sweka bya phungula.

10. Mahlo ya hina ya nyupela evusikwini bya vudodomedzi.
11. Mpfumawulo wa mhisi wu vanga moya wa mangatsila.
12. Vuhekiheki bya vugingiriki byi dlawa hi mpfumawulo wa mhisi.
13. Vurhonga byi tsuvuka
14. Munyama wu tsutsuma na vurhonga bya mahlambandlopfu

15. Makwavo wa rifu a huhuteriwa hi masana ya dyambu
16. A huma hi matsambu lamakulu a baleka.

17. Dyambu ri va hosi ya misava ni vanhu.
18. Misisi ya hina yi yima.

19. Mahlo ya hina ya vona munyama.
20. Dyambu ni n'weti swi lwa hi matimba
21. Tinyeleti empfhukeni keti-keti... ehenhla ka mheho.
22. Tinyeleti na n'weti swi hisiwa hi dyambu ra vukari.
23. Mahlo ya hina ya va munyama.
24. Ku rhula ku tlhantlhiwa hi nkhavi wa mbholovisana.
25. Papa ra ntima ri phatsama etimbilwini ta hina,
26. Ri va phokolo leri a ri rhumbela swi nga heli.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nkarhi wa vurhonga bya mahlambandlopfu. I nkarhi lowu timhisi ti fambafambaka ha wona. Tihuku ta ringa vanhu vo rima va twakala vuhekiheki. Munyama wa ha funenetile misava.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u paluxa mhaka ya yena hi ndlela leyi:

Vurhonga byi lungelela nsaseko wa siku ra ku vonakala

Tinyanyana ta vusiku ti ba maloti yo khatisa.

Tihuku tona ti hi vikela vumundzuku bya siku rintshwa,

Mapapa ya hi rhangela ndlela.

(p33)

Mutsari u vulavula hi vurhonga lebyi a byi sasekile swinene. Tinyenyana ti ri karhi ti yimbelela swi saseka. Tihuku ti karhi ti ringa. Mapapa na wona ya ri karhi ya hangalaka leswaku ku ta nghena ku vonakala.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u ya emahlweni a paluxa leswi humelelaka hi vurhonga a ku:

Mhisi yi tlula-tlula exirhapeni xa masira.

Vafi va etlela muguzalala

Vahanyi va timiwa marito hi ntima wa nsiti.

Tihuku ti dlawa hi moya wa ximbhawula.

Moya wa vurhonga wu hi sweka bya phungula. (p33)

Marito ya mutsari ya komba ku va mhisi yi titsakerile emasirheni le swirhapeni. Ku komba leswaku a yi tsakile hi leswi a yi tlulatlula. Vafi a va nga twi nchumu hi leswi a va etlela vurhongo bya makumu. Vahanyi a va nga vulavuli a va ha etlele hikokwalaho ka xinyami. Xinyami lexi a xi ri lexikulu ngopfu hi twa hi ntima wa nsiti. Tihuku ti dlawa hi moya wo titimela loko ka ha ri vurhonga ka titimela. Rito 'ximbhawula' ri tirhisiwile tanihi xikhovolelo hikuva mbhawula wa hisa. Eka ntila wo hetelela eka ndzimana leyi mutsari u tirhisile 'phungula' tanihi xikhovolelo hikuva phungula ra hisa swinene kambe moya wa vurhonga wu nge hisi wa titimela.

Eka ndzimana yo hetelela mutsari u ya emahlweni a paluxa vurhonga hi ndlela leyi:

Mahlo ya hina ya vona munyama.

Dyambu ni n'weti swi lwa hi matimba

Tinyeleti empfhukeni keti-keti... ehenhla ka mheho.

Tinyeleti na n'weti swi hisiwa hi dyambu ra vukari.

Mahlo ya hina ya va munyama.

Ku rhula ku tlhantlhiwa hi nkavi wa mbholovisana.

Papa ra ntima ri phatsama etimbilwini ta hina,

Ri va phokolo leri a ri rhumbela swi nga heli. (p33)

Marito ya mutsari ya paluxa leswaku a ku ri na munyama lowukulu. Mutsari u tirhise ximunuhatwa loko aku 'dyambu na n'weti swi lwa hi matimba', hileswaku dyambu ari lava ku huma n'weti wu lava ku famba. Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u tirhisile riencisi 'ketiketi!' swi vula swilo leswi nga vonakeki ngopfu. Mutsari u paluxa leswaku ku titimela ka vurhonga kuherisiwa hi ku hisa ka dyambu. Ku rhula i ku titimela ka vurhonga kasi nkhave wa mbholovisani i dyambu, rito 'mbholovisani' i vito ra murhi lowu va nge a wu tshiveriwi swa yila loko mowu tshivela mi ta holova. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "Nsikiti" xa S.J. Malungana eka tsalwa ra yena ra swilo swa humelela.

4.2.14 Nsikiti

1. Vanhu va luma va pfurhetela.
2. Misava yi hisa yi tlhela yi titimela.
3. Vanhu va tlanga xitova-tovana exinyameni
4. Milomu i swihaha-mpfhuka leswi posaka mahungu.
5. U dlawe hi wa le nyongeni a ri kwala.

6. Ku tithusa tindleve swi hlola mahungundlela.
7. Mahungundlela ya buluka ya humesa langavi ro chavisa.
8. Timhaka ta munhu va ti nhlahla va heta va ri karhi va hleka na yena
9. Xinghana xi pfuxa mpfundla lowu siyaka timbyana
10. Kambe mpfuxi wa mpfundla wa ti fihla hi marito ya vuluva.

11. Vanhu va humile mabundzu ya matshumba.
12. Kambe lexi nga va luma va nga xi vonangi,
13. Ndzilo wu pfurhile wu hisa vanhu vo hlonipheka ni vo tirhandza
14. Kambe mutshiveri wa wona a va n'wi vonangi.

15. I mani a tshameke a andlalela nsikiti sangu?
16. Kambe nsikiti yi humelela hambu yi nga rhambiwangi.
17. Hikuba laha ku nga na ntsako hi laha ku nga na ku dya.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu wo hamba na ku hleva. Swilo leswimbirhi swi tisa ku vaviseka exikarhi ka vanhu. Vanhu va nga kumeka va nga twanani kambe va nga swi tivi leswaku swi vangiswa hi yini kasi i munhu un'we ntsena loyi a va holovisaka kambe a tumberile a nga vonaki.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka ya ku vilela. Ndzimana leyi landzelaka yi paluxiwa hi ndlela leyi:

Vanhu va luma va pfulhetela.
Misava yi hisa yi tlhela yi titimela.
Vanhu va tlanga xitova-tovana exinyameni
Milomu i swihaha-mpfhuka leswi posaka mahungu.
U dlawe hi wa le nyongeni a ri kwala. (p40)

Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile xithathelo loko a ku 'vanhu va luma va tlhela va pfulhetela' leswi vulaka leswaku munhu u ta ku hleva loko a ku vona a hlekelela na wena. Mutsari u tirhisile rito ra 'xitova-tovani' xitovatovani i vito ra ntlangu wa vana lowu va wu tlangaka hi maxuxu. Ntila wa vumune mutsari u tlhela a tirhisa xithathelo 'milomu i swihahampfhuka leswi posaka mahungu' vanhu va hangalasa mahungu hi milomu ya vona.

Ku yisa emahlweni mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Ku tithusa tindleve swi hlola mahungundlela.
Mahungundlela ya buluka ya humesa langavi ro chavisa.
Timhaka ta munhu va ti nhlahla va heta va ri karhi va hleka na yena
Xinghana xi pfulxa mpfundla lowu siyaka timbyana
Kambe mpfuxi wa mupfundla wa ti fihla hi marito ya vuluva. (p40)

Mutsari eka ndzimana leyi u paluxa leswaku ku yingisela ngopfu timhaka swi vanga nyimpi. Vanhu va hleva munhu kambe loko va n'wi vona va endla ingaku va n'wi tsakela. Vunghana byi heta byi vange mhaka leyi tsandzaka na vatengi. Muhembi wa timhaka ta kona wa tisasa hi marito ya yena. Ku ya emahlweni mutsari u ya emahlweni a vilerisa hi vuhembi. Mayelana na mhaka leyi mutsari u vilela a ku:

I mani a tshameke a andlalela nsikiti sangu?
Kambe nsikiti yi humelela hambu yi nga rhambiwangi.
Hikuva laha ku nga na ntsako hi laha ku nga na ku dya. (p40)

Eka ndzimana yo hetelela mutsari u vutisa xivutiso xo pfumala nhlamulo. U paluxa leswaku i mani a nga rhambaka muhembu. Muhembu a nga rhambiwi u ta a nga rhambiwanga. A hembetela swo tala hi ku vona ku dya.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Andzi swi tivanga” xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.15 A ndzi swi tivanga

1. Masungulo ya vutomi emisaveni i nhlangasi.
2. Loko vumunhu bya mina byi ngundzuvanya.
3. Etimhewheni ta misava
4. Loko masiku ma khandziya ma chika
5. Emurhini wa mbholovisana
6. Vutivi byi ndzi hlamba emalakeni ya mbilu ya swivilelo

7. Vutomi byi dzudzeka ensinyeni wa switsundzuko.
8. Misava yi ndzi tlumba hi ndzhuti wa rifu.
9. Matiko ya ndzi ambalela xihuku.
10. Vuhlangi bya mina byi kandziyeriwa hi masiku ya vukulu bya mina.

11. Mapapa ya ngati ya nisa mpfula ya ntima.
12. Vuhefuhefu bya mina byi ndzi tsuvula emitweni ni le mahlwehlweni.
13. Vumunhu bya mina byi ambala matluka ya rihlaza.
14. Lwandle ra rifuwo ri ndzi mbhonya.

15. Maxaka ndzi ma languta hi mahlo ya ntima.
16. Ririmi ra mina ri hundzuka nsimbi eka vona.
17. Xaka ra mina ku sala ku ri nsati ni vana ntsena.

18. Gama ra nsele pfhalakaxa!
19. Swa mina hinkwaswo swi nghena emunyameni.

20. Mahlo ya mina ya tshona mihloti ya ngati.
21. Maxaka ya ndzi nyefula.

22. Vunghamula bya mina byi n'oka bya khandlele
23. Vutomi byi ndzi chuvekele rinhlampfu.
24. Ndzi ta guduba hi laha ku nga heriki
25. Ndzi ko ndzi vona leswi nga vona hi kokwani

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a nga kula eku tikeriwani kambe endzhaku ka nkarhi a va xikhumukani a sungula ku va a nga ha rhandzi vanhu. Endzhaku ka malembe rifuwo ri dzudzeka a nyefuriwa hi maxaka.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka ya ku vilela. Ndzimana leyi landzelaka yi paluxa hi ndlela leyi:

Masungulo ya vutomi emisaveni i nhlngasi.
 Loko vumunhu bya mina byi ngundzuvanya.
 Etimhewheni ta misava
 Loko masiku ma khandziya ma chika
 Emurhini wa mbholovisana
 Vutivi byi ndzi hlamba emalakeni ya mbilu ya swivilelo (p43)

Eka ntila wo sungula mutsari u tirhisile rito 'nhlangasi' ku komba ku olova. Vutomi byi sungula hi ku olova. Eka ntila wa vumbirhi mutsari u tirhisile rito 'ngundzuvanya' ri vula ku lavalava nchumu lowu tumbeleke. Eka ndzimana ya vumune mutsari u tirhisile ximunuhato loko a ku 'masiku ma khandziya machika' leswi vulaka ku famba ka masiku na ku holova ku ri kona. Murhi wa mbholovisana i murhi lowu nga tshiveriweki wa yila loko wo wu tshivela mi ta holova.

Ku yisa emahlweni mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Mapapa ya ngati ya nisa mpfula ya ntima.
Vuhefufefu bya mina byi ndzi tsuvula emitweni
Ni le mahlwehlweni.
Vumunhu bya mina byi ambala matluka ya rihlaza.
Lwandle ra rifuwo ri ndzi mbhonya. (p43)

Mutsari u paluxa leswaku swilo a swi tiva swinene kambe a kondza a huma eku tikeriweni. Vutomi byi sungula ku n'wi sasekela. Matluka ya rihlaza ya yimela swilo leswinene kutani a va xifumi lexikulu. Hi mhaka leyi mutsari u paluxa mhaka hi ndlela leyi:

Gama ra nsele pfhalakaxa!
Swa mina hinkwaswo swi nghena emunyameni.
Mahlo ya mina ya tshona mihloti ya ngati.
Maxaka ya ndzi nyefula. (p43)

Riencisi 'pfhalakaxa!' eka ntila wo sungula ri vula ku hemelela hi xihatla. Gama ra nsele i gama leri vutlaka xikukwana ri ya xi tshika. Mutsari u paluxa ku va rifuwo ra yena hinkwaro ri herile ku sala ku rila ntsena. Maxaka ya n'wi fularhela. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "Rifu" xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.16 Rifu

1. Malangavi ya mbilu i mpfinyingo wa mahlo ya va ngati
2. Hahani wa mina N'wa-Mbetse.
3. Murunguli wa matimu ya ndyangu wa ka hina.
4. Ye' loyi a humeseke tatana eka xinyama xa vundzumulo.
5. A a ri nsuku lowu vangama exihlobyeni xa mati ya rifuwo.
6. U ndzi siyele xihuhuri emiehleketweni.
7. Mahlo ya mina ya vona kambe a ya copeti.
8. Vutomi i nyoxi leyi ndzi lumeke yi siya ndzhombo.

9. Madambi ya misava i malangavi ya mbilu

10. A a ri homu ya ntswele ya mavala yo xonga.
11. Homu leyi a yi nisa mpfula yo basa.
12. Ririmi ra yena ri hi wundlile.
13. Nhlambela-n'winyi nsasakambani mutlhontlhi wa mbitsi ya magovhu.
14. Masirha namuntlha ya nhlatele dyambu leri hiseke xiluva lexo xonga.

15. Xifuva xa yena a xi vona.
16. Namuntlha ku famba ka mina a ku na vuyo.
17. Vuyo bya mina byi fambile na mihloti ya malangavi
18. Muti w aka hina i ntima wa munyama wa vusiwana bya mfutsu n'wavulolo.
19. Visiku i ku vonakala eka hina

20. U fambile Masasana
21. Musi wa fole ra nantswo wu hahe na moya wa misava.
22. Swirilo swa hina swi mbekuka na tintshava ta Africa-Dzonga.
23. Hakunene ndyelo ya vafi i ndyelo yin'we.
24. Yhini wena phaphatani u humelela evuxikeni.
25. Mubombi wena u hi ngenisela nyoka.
26. Miri wa mina i nyuku wa vuxungu,
27. Hikokwalaho ka moya wo hisa mahlo-mpfula.

(a) Mongo

Xitlokovetselo lexi xi vulavula hi ku lova ka hahani N'wa-Mbetse. Hahani loyi a ri murunguli wa matimu ya ndyangu loyi a va tshembhele eka yena. Hahani loyi a fanisiwa ni ntswele ya mavala yo xonga leyi a yi va nyika ntswamba.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mhaka yi paluxiwa hi ndlela leyi:

Malangavi ya mbilu i mpfinyingo wa mahlo ya va ngati
Hahani wa mina N'wa-Mbetse.
Murunguli wa matimu ya ndyangu wa ka hina.
Ye' loyi a humeseke tatana eka xinyama xa vundzumulo. (p44)

Mutsari u vulavula hi mbilu leyi twaka ku vava hikokwalaho ka ku lova ka hahani N'wa-Mbetse. Hahani loyi hi yena loyi a phata xivongo xa ndyangu naswona hi yena loyi a kurisile tatana. Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u ya emahlweni a vilela hi ndlela leyi:

A a ri nsuku lowu vangama exihlobyeni xa mati ya rifuwo.
U ndzi siyele xihuhuri emiehleketweni.
Mahlo ya mina ya vona kambe a ya copeti.
Vutomi i nyoxi leyi ndzi lumeke yi siya ndzhombo.
Madambi ya misava i malangavi ya mbilu (p44)

Mutsari u tirhisile xithathelo eka ndzimana yo sungula ku komba leswaku a ri na nkoka swinene. Eka ntila wa vumune mutsari u tirhisile xigego. Mutsari u vulavula hi nhlomulo lowu a nga na wona na maxangu lama a nga ta sala a ma vona. Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana yo hetelela u swi veka hi ndlela leyi:

U fambile Masasana
Musi wa fole ra nantswo wu hahe na moya wa misava.
Swirilo swa hina swi mbekuka na tintshava ta Africa-Dzonga.
Hakunene ndyelo ya vafi i ndyelo yin'we.
Yhini wena phaphatani u humelela evuxikeni.
Mubombi wena u hi nghanisela nyoka.
Miri wa mina i nyuku wa vuxungu,
Hikokwalaho ka moya wo hisa mahlo-mpfula. (p44)

Mutsari u paluxa eka ndzimana yo hetelela leswaku munhu loyi a pfuna vanhu u lovile. Munhu wa nkoka a nga ha ri kona, swirilo swa vona a swi nge yi helo. Ku komba leswaku a swi nge yi helo mutsari u tirhisile rito 'mbekuka' swi vula ku famba u nga tivi leswaku u ya kwihi.

Mutsari u yisa emahlweni a vula leswaku ku fa ka fana a ku hambani u lonene u lo wo biha mi fa ku fana.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa sonete xa “Vutomi eswidakanini” xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.17 Vutomi eswidakanini

1. Nhlonipho eka vatswari ni vana i mihahamu
2. Vana ni vatswari va nghena eka ncele wun’we,
3. Vana i vatswari va h ari ticece,
4. Namuntlha swiyila i bulu ra siku rin’wana ni rin’wana.
5. Vana va munhu va hundzuka nuna na nsati.
6. A hi va soli va encisa leswi va swi vonaka eka vatswari,
7. Hi mikarhi ya timpfula vo k’etlele va lo yima.
8. Hi ximumu vurhongo a va byi nantswi ni swintsongo.
9. Hi xixika kona u nga va twela na vusiwana.
10. Va kwihi lavo kota ku vulavula kambe k’endla do?
11. Hi hlawuleni hi ta mi akela tindlu.
12. Hi hlawuleni hi ta mi endlela mitirho.
13. Namuntlha va tintswontswela tintiho.
14. Lava va va hlawuleke va va rivele.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vutomi lebyi hanyiwaka eswidakanini. Ku hava tindlu ko va xidladlana xin’we xi nga akiwa hi makhadibokisi na masaka. Vatswari ni vana va etlele ndhawu yin’we, kambe van’watipolitiki va tshembhisile ku va akela ti R.D.P. na mitirho kambe a swi humeleli.

(b) Nxopaxopo wa switlhokovetselo

Ku vilela eka xitlhokovetselo lexi ku paluxiwa hi mitila leyi landzelaka:

Nhlonipho eka vatswari ni vana i mihahamu
Vana ni vatswari va nghena eka ncele wun'we,
Vana i vatswari va hari ticece,
Namuntlha swiyila i bulu ra siku rin'wana ni rin'wana.
Vana va munhu va hundzuka nuna na nsati. (p47)

Ntshaho lowu wu komba leswaku mutsari u vilerisa hi vutomi lebyi hanyiwaka eswidakanini. Mutsari na vana va etlela xidladlanini xin'we. Mutsari u tirhisile rito 'ncele' ri yimela yindlu. Vana va vona leswi endliwaka hi vatswari va vona swa vutswatsi va ha ri swihlangi. Vana va xinuna na vaxisati na vona va etlela endlwini yin'we leswi vulaka leswaku va hundzuka nuna na nsati. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Va kwihi lavo kota ku vulavula kambe k'endla do?
Hi hlawuleni hi ta mi akela tindlu.
Hi hlawuleni hi ta mi endlela mitirho.
Namuntlha va tintswontswela tintiho.
Lava va va hlawuleke va va rivele. (p47)

Eka ntshaho lowu mutsari u paluxa van'watipolitiki lava va tshembhiseke vanhu tindlu ni mitirho kambe swi nga endleki. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "A mi va yisa kwihi?" xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.18 A mi va yisa kwihi?

1. Xana a mi va handzela yini lomu a va tumberile kona?
2. Xana va lo kombela ku tisiwa laha misaveni?
3. Vamaxanisani ndzi na Xikwembu xa mi vona.
4. Siku mi nga ta tshovela ku ta va ku getsela ka meno
5. Van'wana va va gogela etindlwini va va fayetela hi tintshilana
6. bya timbhongolo leti nge jokweni.
7. Van'wana va va tsutsuma, va va cukumeta emapatwini

8. Van'wana va tsoniwa timfanelo ta vona.
9. N'wina vo fa tshiriti mi haxiwile tikweni rerhu.
10. Vamadyisa-mbitsi ndzi n'wina!
11. Nsele wa n'wina mi wu thwaserile eka yunivhesiti yihi?
12. Loko mi nga hubuti, nkondzo wa noyi ma wu landza.
13. N'wina swihluke swa hina, chavani valala va n'wina.
14. Loko valala va mi tshinelela tsutsumelani enawini,
15. Tsutsumelani eka vamagondzolo va ta mi phalala.
16. Susani ku chava na swihundla mi tenga miehleketo.
17. Kambe mahemba n'wina mi tiendla masindza ya honyololo.
18. Hikuva nkarhi wa n'wina a wu salelanga hi magoza yo tala,
19. Va'ka tiko ra va nawu va ta lwa na n'wina bya nala Sathana.
20. Tiko rerhu ri ta sala ri lo cowee, endzhaku ka ku wa ka n'wina

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku va ku xanisiwa vana na leswaku a swi lulamanga. Mutsari u sola vatswari lava xanisaka vana hi tindlela to tala ku kotisa ku va ba hi tintshilana kuva komba nsele. U le ku va soleni a tlhela a tsundzuxa vana leswaku va fanele ku va mangalela eka vini va nawu loko swi koteka.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutsari eka xitlhokovetselo lexi u vilerisa hi vatswari lava va tswalaka vana va tlhela va va xanisa. Mutsari u komba ku vilela a ku:

- Xana a mi va handzela yini lomu a va tumberile kona?
- Xana va lo kombela ku tisiwa laha misaveni?
- Vamaxanisani ndzina xikwembu xa mi vona.

Mutsari u tirhisile swivutiso swo pfumala nhlamulo ku kombisa ku vilela ka yena eka ntila wo sungula na wa vumbirhi. Eka ntila wo sungula u vutisa leswaku a mi va tswalela yini. Mutsari u vula leswaku ku xanisa ka vona vana Xikwembu xa va vona naswona va ta kuma hakelo yo tika. Mutsari u tirhisile xivulavulelo ‘ku getsela ka meno’ swi vula ku xaniseka. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Van’wana va va gogela etindlwini va va fayetela hi tintshilana
bya timbhongolo leti nge jokweni.

Van’wana va va tsutsuma, va va cukumeta emapatwini

Van’wana va tsoniwa timfanelo ta vona. (p48)

Mutsari u tirhisile xihlambanyiso “...va va fayetela hi tintshilana bya timbhongolo”...-ku bukutela. Mutsari u paluxa leswaku van’wana va cukumeta vana van’wana a va va endleli timfanelo, ku nga dyondzo, rihanyu, ku dya ni ku ambala. Eka ndzimana yo hetelela mutsari u ya emahlweni aku:

Kambe mahemba n’wina mi tiendla masinya ya honyololo.

Hikuva nkarhi wa n’wina a wu salelanga hi magoza yo tala,

Va’ka tiko ra va nawu va ta lwa na n’wina bya nala Sathana.

Tiko rerhu ri ta sala ri lo cowee, endzhaku ka ku wa ka n’wina (p48)

Mutsari u tirhisile xivulavulelo ‘masindza ya honyololo’ swi vula ku tiarisa. U vula leswaku hambu mo ti arisa a ma ha salelelanga hi masiku yo tala. Mutsari u tirhisile xivulavulelo ‘magoza yo tala’ ku sele nkarhi wu ntsongo. Eka ntila wa vunharhu mutsari u tirhisile vutsemarito a tsemakanya vaakatiko ra nawu u vula maphorisa a tlhela a tirhisa xihlambanyiso a vula leswaku va ta lwa na vona ku kotisa Sathana. Eka ntila wo hetelela mutsari u hetelela hi ku tirhisa riencisi ‘cowee!’ swi vula leswaku ku ta sala ku rhurile.

Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Manyala ya varhangeri” xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**.

4.2.19 Manyala ya varhangeri

1. Loko ri xile hi le ku hemberiwani.
2. Hlawulani mina ndzi ta mi phaka mitirho.
3. Mina ndzi ta mi akela tindlu, mi ta hanya kahle.
4. Swi kwihi? A va hembanga loko va ku nomu a wu peleli hi nambu.

5. A ku na lexi tirhiwaka lomu tihofisini.
6. Loko ri xile i ku lekuka-lekuka hi mimovha ya gavhumende.
7. Hi yona va fambaka hi yona na mindyangu ya vona va ya emadorobeni.
8. A ku na loyi a nga ta va tengisa, va tilawula.

9. Tihofisi ta kona ti tele hi va n'wana hahani na n'wana malume
10. Wena u nga hava maxaka a wu ri vonanga.
11. U ta kombela ntirho u kondza u ku Xikovelo i hosi
12. Loko va tibuma va ku: “Phela mi lo hi vhotela”

13. Vuxisi hinkwabyo byi tiviwa hi vona.
14. Va xisa na vadyuhari lavanene lava!
15. Vanhu va tekeriwa na leswi nga swa vona
16. Va dya hina va etlela hina, hi vuxisi bya hava.
17. Mithelo va gonyisa yi kala yi dliva ni tilo.

18. Rirhandzu do! Va ri ku hehlana, ku lumbetana no dlayana.
19. Loko ri xile va ehleketelana vubihi, va vula leswaku loyi,
20. “U ndzi dya swirhendze, u lava ku ndzi tekela xitulu”.
21. O nge switulu swa kona va lo beburiwa na swona.
22. Mi nga rivali leswaku hinkwerhu vulombe a hi hlanti ha byi rhandza.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi varhangeri va manguva lava lava va tshembhisaka leswinene loko ha va lava ku hlawuriwa loko se va hlawuriwile a va ha endli swona, va tholana hi vuxaka va hangalasa mali na mimovha ya gavhumende.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela ka yena hi maveketelelo ya yena ya marito. Leswi swi paluxiwa hi mitila leyi landzelaka:

Loko ri xile hi le ku hemberiweni.

Hlawulani mina ndzi ta mi phaka mitirho.

Mina ndzi ta mi akela tindlu, mi ta hanya kahle.

Swi kwihhi? A va hembanga loko va ku nomu a wu peleli hi nambu.(p50)

Mutsari u paluxa mhaka ya ku hemberiwa hi van'watipolitiki loko va vula leswaku vafanele ku hlawuriwa va ta akela vanhu tindlu ni mitirho kambe swi hela swi nga endliwanga. Eka ntila wo hetelela mutsari u tirhisile xivuriso 'nomu a wu peleli hi nambu' swi vula leswaku nomu a wu tsandzeki nchumu ku xivulavula. Mutsari u ya emahlweni a ku:

A ku na lexi tirhiwaka lomu tihofisini.

Loko ri xile i ku lekuka-lekuka hi mimovha ya gavhumende.

Hi yona va fambaka hi yona na mindyangu ya vona va ya emadorobeni.

A ku na loyi a nga ta va tengisa, va tilawula. (p50)

Ndzimana leyi mutsari u paluxa leswaku a ku na lexi va xi tirhaka xa vona i ku fambafamba hi mimovha ya gavhumende na mindyangu ya vona va nga tivi leswaku va ya khwihhi? Mutsari u tirhisile marito ya 'lekula-lekula' ku famba u nga tivi lomu u yaka kona. Mutsari u hetelela a ku:

Rirhandzu do! Va ri ku hehlana, ku lumbetana no dlayana.

Loko ri xile va ehleketelana vubihi, va vula leswaku loyi,

“U ndzi dya swirhendze, u lava ku ndzi tekela xitulu”.

O nge switululu swa kona va lo beburiwa na swona.

Mi nga rivali leswaku hinkwerhu vulombe a hi hlanti ha.

Mutsari u tirhisile riencisi ‘do!’ eka ntila wo sungula ku kombisa leswaku ku hava rirhandzu. Mutsari u vula leswaku vanhu lava va dlayana va lumbetana. Mutsari u tirhisile xivulavulelo “u ndzi dya swirhendze” ku lava ku ku tekela leswi u nga na swona. Xitlhokovetselo lexi landzelaka xa “Nyimpi ya ka xin’wana” xa S.J. Malungana eka tsalwa ra vona ra **Swilo swa humelela**. Xitlhokovetselo lexi i xo hetelela eka tsalwa leri.

4.2.20 Nyimpi ya ka xin’wana

1. Loko ri tlhava i sikhisi a nga kona.
2. Loko swi nhlata-ndzilo swi nhlata-ngati
3. Va le kintsikitsini, va honokelana, va kombana hi tintiho
4. A ku na noyi i va ka xin’wana va yayarhelanaka
5. Tiko ra lova, tiko ra hela, hi nyimpi ya ka xin’wana
6. Xana tinyoxi ti mi tlula ha yini?
7. Ti gingirikaka kun’we loko ri te n’wee!
8. Xana vusokoti byo byi lo phuta naa?
9. Byi khomisanaka loko swilo swi ri tlakula-va-xurhe.
10. Varhangeri kanerisanani hi ta pfula tindleve,
11. Ntwanano i mavizweni wa vutomi.
12. Vutomi i munghana wa swivumbiwa
13. Ku rhula swa laveka
14. Hikuva ya loye i makwenu.
15. Nyimpi ya ka xin’wana a hi mafurha.

(a) Mongo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nyimpi ya xin’wana-manana laha vanhu va lumbetanaka vuloyi va duvulana hi swibamu va tlula hi tinyoxi na vusokoti leswi twananaka.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ku vilela eka xitlhokovetselo lexi ku paluxiwa hi mitila leyi landzelaka:

Xana tinyoxi ti mi tlula ha yini?
Ti gingirikaka kun'we loko ri te n'wee!
Xana vusokoti byo byi lo phuta naa?
Byi khomisanaka loko swilo swi ri tlakula va xurhe. (p53)

Ntshaho lowu mutsari u vutisa xivutiso xo pfumala nhlamulo. U paluxa leswaku tinyoxi ta tirha swin'we loko dyambu ri xile. Eka ntila wa vumbirhi mutsari u tirhisile riencisi 'nwee!' swi vula ku xa. A tlhela a engeta kambe xivutiso xo pfumala nhlamulo hi vusokoti leswaku bya khomisana ku tirha. Mutsari u ya emahlweni a hetelela hi ku:

Varhangeri kanerisanani hi ta pfula tindleve,
Ntwanano i mavizweni wa vutomi.
Vutomi i munghana wa swivumbiwa
Ku rhula swa laveka
Hikuva ya loye i makwwenu.
Nyimpi ya ka xin'wana a hi mafurha. (p53)

Mutsari u hetelela hi ntshaho lowu a paluxaka leswaku varhangeri a va twanani ku rhula swa laveka laha misaveni nyimpi ya ka xin'wana-manana a yi laveki.

4.3 Nkatsakanyo

Eka ndzima leyi hi xopaxopile switlhokovetselo swa makumembirhi eka tsalwa ra **Swilo swa humelela** hi K.J Ngobeni na S.J. Malungana. Eka ndzima leyi landzelaka hi ta katsakanya hinkwaswo leswi endliweke eka xitsalwana lexi kutani hi nyika swibumabumelo.

NDZIMA 5

5.1 NKATSAKANYO

Eka xitsalwana lexi hi boxile xitatimende xa xiphiqo, xikongomelo, nhlamuselo ya matheme, vutlhokovetseri, tinxaka ta vutlhokovetseri, vutlhokovetseri bya ndhavuko, vutlhokovetsri bya le xikarhi, vutlhokovetseri byo sihalala ku sihalala, ku vilela, ntilantlulela na xivutiso xo pfumala nhlamulo. Xitsalwana lexi xi tlherile xi xopaxopa makume mambirhi ya switlhokovetselo eka tsalwa ra **Swilo swa humelela** ra K.J. Ngobeni na S.J. Malungana. Xikongomelo a ku ri ku endlela ku kombisa hilaha vutlhokovetseri byo vilela byi paluxiweke hakona eka Xitsonga.

5.2 LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWIKUMEKE HI KU ANGARHELA

Eka ndzavisiso lowu ndzi kume leswaku vatsari va vutlhokovetseri byo vilela eka tindzimi ta vantima, Xitsonga hi ku kongomisa nhlayo ya vona a yi si ndlandlamuka loko hi yi fananisa na ririmi ra Xinghezi. Mhaka yin'wana hi leswaku vatsari vo tala va vantima a va chava ku tsala va phofula hi ku tiva leswaku va nga khomiwa no dlawa hi maphorisa. Ndzi tlhela ndzi kuma leswaku vutlhokovetseri byo vilela/sihalala eka tindzimi ta valungu byi tsariwile khale. Kasi eka tindzimi ta vantima valavisisi va boxa leswaku byi sungurile eSoweto hi lembe ra 1976 endzhaku ka xitereko lexi nga va kona xa vadyondzi.

Endzhaku ka lembe ra 1976, vatsari vo tala va vantima va tsarile switlhokovetselo swo sihalala ku ringeta ku phofula mabibi ya mbilu yo vilerisa hi mfumo wa xihlawuhlawu wa valungu, hambileswi matsalwa man'wana a ma yirisiwile loko ma vulavula hi vubihi bya mfumo leswi a wu fambisisa swona tiko.

Xin'wana lexi ndzi xi kumeke hi leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi hoxile xandla xikulu ku ntshuxa vantima va Afrika-Dzonga hikuva va sungurile ku byi tirhisa tanihi tlhari ro lwela ntshuxeko. Hikokwalaho ka vutlhokovetseri lebyi, mfumo wa xihlawuhlawu wu hetelele wu wa hi matsolo.

Xo hetelela ndzi kume leswaku hambileswi vatsari va tsalwa leri va nga tsala va nga tshamangi ndzhawu yin'we mongo ni dyondzo ya swin'wana swa swithokovetselo swa fana.

Mikongomelo leyi va nga tsala hi yona eka tsalwa ya kombisa leswaku hinkwavo a va tsala swo sihalala.

5.3 SWIBUMABUMELO

Xibumabumelo xo sungula i ku hlohlotela vatlhokovetseri ku kongomisa ni le ka timhaka ta rivengo ra vahlapfa. Ku lwisana na ku xanisiwa kumbe ku dlayeteriwa na ku phangheriwa ka vahlapfa eka mabindzu ya vona. Mhaka ya ku pfumaleka ka nhlonipho epalamende, nkwetlembetano wa vurhangeri, vukorhokerhi eka mfumo, vukungundzwana, vugevenga, ku pfinyiwa ka vana na xisati, ku xanisiwa ka vavasati na mikongomelo yin'wana yo lota miehleketo.

Ndzavisiso lowu wa vutlhokovetseri byo sihalala wu ve kona hi ku vona vusweti lebyi nga kona bya milavisiso eka ririmi ra Xitsonga. Vatlhokovetseri na valavisisi va hlohloteriwa ku tlhokovetsela no lavisisa hi swithokovetselo swo sihalala leswaku byi ta pfuna rixaka.

Nakambe hi tlhela hi hlohlotela valavisisi va matsalwa ya Xitsonga leswaku va yisa emahlweni milavisiso ya vona eka tsalwa ra **Swilo swa humelela** ra K.J. Ngobeni na S.J. Malungana tanihileswi eka xitsalwana lexi ku nga lo tsongoriwa swintsongo. Leswi hi endlela leswaku valavisisi va dzika ku yisa emahlweni milavisiso ku kuma mhaka yintshwa eka tsalwa leri.

Eka nkarhi lowu wa ntshuxeko, vatlhokovetseri va fanele ku ka va nga tirhisi marito ya vukari no sandza kumbe ku langutela ehansi tinxaka tin'wana hikuva sweswi tinxaka hinkwato ta ringana ku ya hi vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga.

Loko vatlhokovetseri lava va tsala, va fanele ku hlawula marito hi vukheta hambileswi ntshuxeko wa vutlhokovetseri wu va pfumelelaka ku tirhisa marito ya vona hi ku rhandza ntsena va kota ku hundzisa hungu ra vona.

Hambiswiritano, vatlhokovetseri va tirhisa nawu lowu boxiweke laha henhla, a va fanelanga ku nhundzeleta nawu lowu, hikuva loko va wu hundzeleta, vutlhokovetseri lebyi a byi nga ha nandzihi, byi ta phyama no yisa xiyimo xa byona ehansi.

NONGONOKO WA TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Barnett, U.A. 1967. *Evision of order*. London: Sinchar Brown.

Brutus, D. 1972. *A simple locust*. New York: Hill and Wang.

Chapman, M. 1984. *South African English Poetry: A modern perspective*. Johannesburg: Mc Graw Hill.

Cohen, B.B. 1973. *Writing about literature*. Glenviewillonnors: Scott, Forresman and Company.

Cronin, J. 1989. *Staffrider Volume 8 No. 2*. Braamfontein.

Damson, B. 1985. *Modern poetry for secondary schools*. Braamfontein: Scholastic Publishers.

Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. 1994. *Handbook of qualintative research*. Sage: Thousand Oaks.

Diniso, G. 2006. *Sowetan Artist Honoured 28 February*. Johannesburg

Foot, E.F. 1992. *World literature in theory*. Wiley: Blackwell.

Geneza, 2009. *Bible*. Braamfontein: Sasavona Publishers.

Grace, W.J. 1965. *Response to literature*. New York: Greenhill Inc Great Encyclopedia.

Gray, M. 1984. *A Dictionary of literary Terms*. Hong Kong: York Press.

Heese, M. & Lawton, R. 1988. *The owl critic, An Introduction to literacy criticism*. Cape Town: Nasou Limited.

Hornby, K.S. 2002. *Speaking with the angel*. New York: Penguin.

Kavanagh, K. 1999. *South African concise Oxford Dictionary*. Cape Town: Oxford University Press.

Leshao, R. 1985. *Post-independent Africa through the eyes of an African writers and poet Proceedings*.

Mahuhushi, M.A. 1971. *Ndzumba wa Afrika 3*. Sandton: Heinneman Publishers.

- Malungana, S.J. 1999. *Ndzumba wa Afrika 3*. Sandton: Heinaeman Publisher.
- Malungana, S.J. & Babane, M.T. 1996. *Vutomi byi hundzukile*. Pretoria: Via Afrika.
- Maphalakatsi, G. 1973. *Xihungasi*. Pretoria: Van schaik.
- Marhanele, M.M. 1975. *Vumumhu bya phatiwa*. Pretoria: Van Schaik.
- Maringa, R.P. 1972. *Nyeleti Volume 6 No.1*. Giyani.
- Marivate, C.T.D. 1983. *Mapambula ya swithokovetselo*. Pretoria: Van schaik
- Mashinge, M.C. 1996. *Politics and Aesthetic in contemporary Black South African Poetry*. Unpublished M.A Dissertation. Johannesburg: RAU.
- Merriam, S.B. 1998. *Qualitative research and case study application in education*. San Francisco: Jessey-Bass Inc Press.
- Milubi, N.A. 1997. *Aspects of Venda poetry*. Pretoria: Van Schaik.
- Mkhabele, L. 1991. *Xitayili xa JM Magaisa eka tsalwa ra Mihloti*. Unpublished B.A. Honours Research. Pietersburg: UNIN.
- Mtshali, O.J. 1971. *Sounds of a cow hide*. Johannesburg: Drum Ronester Book.
- Nghalalume, M.S. 1990. *Swin'wana swa swithokovetselo swa D.H.M Mashele eka 'A hi hlomeni'*. Pietersburg: UNIN.
- Nghamula, M.S. 1990. *Swin'wana swa swithokovetselo swa BHM Mashele eka A hi hlomeni*. Unpublished B.A. Honours Research. Pietersburg: UNIN.
- Ngobeni, K.J. 1988. *Swivutiso swo pfumala nhlamulo*. Unpublished B.A. Honours Research paper. Thohoyandou: University of Venda.
- Ngobeni, K.J. 2007. *Nxopaxopo wa Vutlhokovetseri byo Sihalala/vilela hi JM Magaisa, BHM Mashele na SJ Malungana hi ku kongomisa eka matsalwa ya Mihloti, A hi hlomeni na Ndzumba wa Afrika 3*. Unpublished M.A Dissertation. Thohoyandou: University of Venda.
- Ngobeni K.J. na Malungana S.J. 2006. *Swilo swa humelela*. Acardia: Eulitz Production.
- Nkondo, Z.W. 1982. *A hi twisiseni matsalwa*. Pietersburg: Morester.

- Ntuli, D.B.Z. 1984. *The poetry of B.W. Vilakazi*. Pretoria: JL Van schalk.
- Nxumalo, W.S. & Maluleke N.J 1983. *Mbita ya nsuku*. Cape Town: Kalahari Productions.
- Osborn, M & Osborn, S. 1994. *Public speaking*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Pretorius, W.J. 1989. *Aspect of Northern Sotho poetry*. Pretoria: Via Afrika.
- Scannel, V. 1983. *How to Enjoy Poetry*. Loughton, Essex: Piakus.
- Schreiber, S.M. 1965. *An introduction to literacy theory pergaman*. Oxford: Oxford University Press.
- Samson, B.J. 1994. *Introduction to poetry*. New York: Mcgraw, Hillbook Company.
- Vaughan, C.E. 1960. *English literary criticism*. The Harwick Library.
- Wallance, L. 1976. *Meaning and structure of a language*. Chicago: Chicago University.